

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Loogika ja psühholoogia kateeder

K. T o i m

ISIKSUSE PSÜÜHILISED OMADUSED

Õppematerjal psühholoogia-
osakonna üliõpilastele

T a r t u 1974

Kinnitatud Ajaloo-Keeleteaduskonna nõukogus 19.märtsil
1973. aastal.

K.Тош
ПСИХИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЛИЧНОСТИ
На эстонском языке
Тартуский государственный университет
ЭССР, г.Тарту, ул. Пликооли, 18.
Vastutav toimetaja A. Pratkan
Korrektor J. Laanekask

Paljundamisele antud 13.09.1974.a. Trükipaber nr.1.
30x42. 1/4. Trükipoognaid 8,5. Tingtrükipoognaid 7,9.
Arvestuspoognaid 6,92. Trükiarv 500.
Tell. nr. 966. MB 06533.
TRÜ rotaprint. EMSV. Tartu, Pälsoni tn. 14.
Mind 24 kop.

E e s s õ n a

Isiksuse probleem on kaasajal väga aktuaalne nii psühholoogias, sotsioloogias kui ka filosoofias. Iga teadus käsitleb isiksust oma aspektist. Hoolimata teadlaste suurest pingutusest pole siiski veel suudetud luua isiksuse teooriat, mis peaks silmas kõiki aspekte. Käesolevas õppematerjalis lähtutakse isiksuse psüühiliste omaduste traditsioonilisest käsitlusest ja tutvustatakse temperamendi, karakteri ja võimete psühholoogilist külge. Materjali käsitlus vastab üldpsühholoogia programmi 19. (Inimese individuaalsed iseärasused. Temperament ja karakter) ja 20. teemale (Alged, võimed ja andekus). Neid teemasid õpivad statsionaarsed üliõpilased kolmanda kursuse sügissemestril, kaugõppeüliõpilased aga neljanda kursuse kevadsemestril. Käesoleva õppematerjali aluseks on loengud, mis on peetud kolmanda kursuse üliõpilastele. Õppematerjal eeldab, et üliõpilased on varem läbi lugenud mõne pedagoogilistele instituutidele määratud õpiku. Peatükid "Temperament" ja "Karakter" on rotaatoril paljundatuna juba kaks aastat olnud kaugõppeüliõpilastele kättesaadavaks õppematerjaliks. Loodan, et ka käesolev materjal aitab kaasa teemade õppimisele.

A u t o r

1. T E M P E R A M E N T

T e m p e r a m e n t on üks esimesena uuritud isiksuse omadusi ja seda on paljud lugenud kõige määravamaks isiksuse tunnuseks. Mitmed isiksuse tüpoloogiad rajanevad temperamendile kui inimese individuaalsuse sünnipärasele omadusele.

Temperamendi all on mõeldud inimese psüühika dünaamikat, mis peegeldub tema käitumise ja väljendusliigutuste omapäras. Temperamendi olemuse mõistmises on olnud psühholoogia ajaloo jooksul palju erinevaid seisukohti. Need seisukohad võib rühmitada kolmeks: 1) humoraal-endokriinne ja somaatiline, 2) psüühiline, 3) neurodünaamiline temperamendi käsitlus.

1.1. H u m o r a a l - e n d o k r i i n n e j a s o m a a t i l i n e t e m p e r a m e n d i k ä s i t l u s

1.1.1. Ülevaade välismaistest teooriatest

Siia kuulub Vanast-Kreekast pärinev H i p p o k r a t e s e (460-377 e.m.a.) kehamahlade teooria. Hippokrates lähtus Empedoklese õpetusest, mille järgi maailmas on neli põhiainet. Nendest põhiainetest tuletas Empedokles kogu maailma oma mitmekesisusega. Põhiaineteks on tuli, vesi, õhk ja maa. Vastavalt neile ainetele esineb ka neli põhikvaliteeti: maale vastab tugevus, veele vedelus, tulele soojus, õhule külmus. Hippokrates seostab need kvaliteedid inimeste omadustega: sanguis - veri - määras keha soojuse, flegma - lima - määras külmuse, melas chole - must sapp - niiskuse, chole - kollane sapp - kuivuse. /Kovaljov, Mjassištšev, 1957; 15-16./

Hippokrates ise ei jaotanud veel inimest nelja tüüpi, küll aga arvas, et tüüpide mitmekesisus sõltub mahlade segust. Ka teised vanakreeka õpetlased, sealhulgas Aristoteles, pidasid seda seisukohta õigeks. Seost nähti ka peaaegu tegevusega. Tolleaegse arusaama järgi oli aju vaid midagi sisesekreetsiooninäärme taolist, mis produtseerib kehamahlu

/Jaroševski, 1966; 47-49/. Tänapäeval ei kahtle keegi sise-sekretsiooni ja inimese psüühika dünaamika vahelise seose olemasolus.

Põhjalikult on temperamendiõpetuse välja töötanud 6 sajandit hiljem elanud rooma arst Galenos (129 - 199). Galenos väitis, et normaalne kehamahlade segu määrab inimese liigilised tunnused ja ainult see eristabki inimest loomast. Sellest ajast on pärit ka termin "temperament" (lad. temperatio 'segunemine, ühinemine', temperamentum 'segu, mõõdu-pärasus'). Teatud normi piirides võisid segu komponendid koguseliselt erineda. Nii saadi vastavalt kehamahlade proportsioonidele temperamenditüübid. Nelja kehamahla kombinatsioonist võis esinemise määra alusel tuletada mitmeid tüüpe. Igale kombinatsioonile püüti leida vastavat käitumispilti. Lõpptulemusena jäi püsima neli tüüpi, vastavalt sellele, milline eelnimetatud neljast mahlast on segus ülekaalus. Nii saadi 1) sangviinik - ülekaalus veri; 2) flegmaatik - ülekaalus lima; 3) koleerik - ülekaalus kollane sapp ja 4) melanhoolik - ülekaalus must sapp.

Hiljem on mõned autorid käinud nimetatud nelja temperamenditüübi aluseks mõningaid teisi mahlu. Nii näiteks jaotab 18. saj. saksa teadlane Heinroth temperamendi järgmiselt: 1) lümfaatiline - külmavereline tüüp (lümfa on ülekaalus vere üle); 2) veenilis-sapiline - raskevereline tüüp (domineerivad tõmbsooned ja sapp); 3) arteriaalne - kergevereline tüüp (domineerivad tuiksooned); 4) veeniline - soojavereline tüüp (domineerivad tõmbsooned). Esimine neist tüüpidest on seostatav flegmaatilise, teine koleerilise, kolmas melanhoolse ja neljas sangviinilise temperamenditüübiga /Eisler, 1930; 223-224/.

Umber sama lähenemisviisi kasutab 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul itaalia endokrinoloog N. Pende. Temalt ilmus 1912.a. teos "Inimeste biotüpoloogia".

Pende seostab temperamenditüübid kolme anatoomilis-füsioloogilise tunnustega: 1) üldine kehaehitus; 2) vegetatiivse närvisüsteemi omapära; 3) endokriinsus. Esmajärjekorras peab ta silmas kehaehitust. Ta saab neli erinevat tüüpi.

1. Steeniline-pikakasvuline tüüp. Kehalaiuse mõõdud on enam-vähem vastavuses pikkusega (väikese hälbega pikkuse suunas). Vegetatiivse närvisüsteemi alusel on selline inimene sümpatikotoonik: sümpaatiline närvisüsteem on valdav. Esineb kilpnäärme üleproduksioon, sugunäärmed ja neerupealis töötavad normaalselt. Tüübile on iseloomulik suur erutuvus, afektiivsus. Selline inimene on kiire, liikuv. Pende väidab, et seda tüüpi inimesed on ka intelligentid ja andekad. (Selle tüübi võiks seostada koleerilise temperamendiga.)

2. Asteeniline-pikakasvuline tüüp. See on nõrga kehaehitusega inimtüüp. Pikkuse ja laiuse suhe hälvib normist pikkuse suunas. Vegetatiivse närvisüsteemi seisukohalt on säärane inimene amfotoonik: parasümpaatiline ja sümpaatiline närvisüsteem on tasakaalus. Kannatab sageli madala vererõhu all. Iseloomulik on ka sugunäärmete ja neerupealise alaproduksioon, samuti kilpnäärme alaproduksioon. Seda tüüpi võib nimetada ka flegmaatilise-depressiivseks tüübiks. (Seostatav flegmaatilise temperamendiga.)

3. Steeniline-lühikasvuline tüüp. Sellel tüübil hälvib pikkuse ja laiuse normaalne vahakord laiuse kasuks. Sümpaatiline ja parasümpaatiline närvisüsteem on tasakaalus. Esineb kõhu- ja sugunäärmete tugev üleproduksioon. Seda tüüpi iseloomustab ka tugevasti arenenud toidutarve. Sellised inimesed on aktiivsed, impulsiivsed, andekad. (Seostatav sangviinilise temperamendiga.)

4. Asteeniline-lühikasvuline tüüp. Need on lapseliku kehaehitusega infantiilsed inimesed. Ülekaalus on neil parasümpaatiline närvisüsteem (vagotoonikud). Sääraseid inimesi iseloomustab nõrk seksuaalsus ja ka teiste näärmete alaproduksioon. Nad on aeglased, nõrgad, mõnikord impulsiivsed, keskmise intelligentseusega. (Seostatatakse melanholikuga.) /Lebedinski, Mjassištšev, 1966; 92-93./

Väga populaarseks sai omal ajal ka saksa psühhiaatri E. K r e t s c h m e r i (1888-1964) tüpoloogia. 1922.a. ilmus temalt raamat "Kehaehitus ja iseloom", kus ta lähtub veel enam kehaehituse tunnustest kui N. Pende. E. Kretschmer esitab kolm põhitüüpi ja lisaks nendele veel segatüübi.

1. Sale e. leptosoomne e. asteeniline tüüp. Siia kuuluvad inimesed on saledad, nõrga kehaehitusega, pikad, kõhnad, nurgeliste kehavormidega. Nägu on piklik, kuivetonud, teravate joontega, otsaesine kõrge, nina teravalt etteulatuv. Alumine lõualuu on tahapoole hoidev. Külgsuunas on nägu nurgataoline. Lihastik ja rasvapadjand on vähe arenenud. Luud on peened, pikad, õlad kitsad, ettepoole kalduvad. Rinnaümbermõõt jääb maha puusaümbermõõdust. Selgroog on tahapoole kumeras. Roided on selgesti nähtavad, jäsemed pikad ja peened. Nahavärv on hallikas-lillakas, kergesti tekivad vistrikud ja rakud. Kehakaal jääb pikkusega võrreldes normist maha. Habemekasv on nõrk ja korrapäratu.

2. Atleetilis-muskulaarne tüüp. See on robustse tugeva kehaehitusega laiaõlgne inimene. Rindkere on ette kummunud, ülemine kehapool on üle arenenud. Nägu on harilikult munakujuline, tugeva lõua, tõmbi ninaga, laup on tahapoole langev. Hoiab pead energiliselt püsti. Rasvapadjand vastab normile. Luustik on tugev, laialt väljaulatuva õlavöötega, käed-jalad lühikesed, kuid jämedad ja tugevad. Kehakaal vastab pikkusele.

3. Pükniline tüüp. Siia tüüpi kuuluv inimene on lai, ümar. Kerepiirkond on rinnapiirkonnaga võrreldes ülekaalus. Kõhuümbermõõt ületab õlgade ümbermõõdu. Nägu on ümar, otsaesine arenenud, mõõdukalt kõrge ja kauni kumerusega. Lihastik mõõdukas, luustik nõrk, õlad kitsad, jäsemed on nõrgad ja väikesed. Nahk on pehme, painduv, roosakas, näojume punetav. Näonahal esinevad väikesed laienenud veresooned. Kaldub paksenemisele. Kehakaal, võrreldes pikkusega, ületab normi.

4. Düsplastiline tüüp e. segatüüp - ühtede tunnuste järgi kuulub ühte tüüpi, teiste järgi teise.

Kretschmer seostab kehaehitusega ka rea vaimseid kvaliteete: 1) psühasteenia - vaimse ärritaja suhtes üle- või alatundlikkus; 2) meeolelu värving - lõbu või norg; 3) psüühiline tempo - vaimsete protsesside tekkimise või kustumise kiirus; 4) psüühomotiiliteet - liikumistempo. / Eisler, 1930 ; 227./

Nende kvaliteetide alusel saab Kretschmer kaks temperamenditüüpi:

1) t s ü k l o t ü ü m n e t e m p e r a m e n t -
terviklik, seesmiselt kooskõlaline vahelduvate meeleolu-
dega tüüp (psüühiliste häirete puhul hüsteerik);

2) s k i s o t ü ü m n e t e m p e r a m e n t - l õ -
hestunud tüüp (psüühiliste häirete puhul skisofreenik).

Mõlemad tüübid ilmnevad eri varjunditega.

Tsüklotüümset temperamenti iseloomustavad heatuju-
lus, seltsivus, sõbralikkus, sotsiaalne kontakt laial
rindel, erksad väljendusliigutused, seesmise pinge puudu-
mine, muretus sotsiaalsete suhete suhtes. Nad on mõnu- ja
südameinimesed. Emotsioonid pole hüppelised, ühest äärmu-
sest teise kalduvad, vaid ühtlaselt voolavad. Nad kohan-
davad oma meeleolu kergesti kaasinimeste meeleolule. Nen-
de hingeelu on harmooniline. Oma tegevuses ja käitumises
lähtuvad nad reaalsusest, ei armasta tegelda abstraksete
mõtete ega ka üldse "maailmamuredega". Seejuures on tüü-
bile omane tugev ekspressiivsus - meeleolude väljendamise
tugevus. Sellised inimesed valavad kergesti oma viha
kaaslastele, siis aga rahunevad. Nad ei jäta midagi en-
dasse.

Tsüklotüümse temperamendiga inimesed jagunevad kahte
tüüpi. Ühtedele on omane pidev askeldamine, töökus, sel-
gete eesmärkide püstitamine, haiguslikel juhtudel on nad
hüpomaanilised. Teised on vastandlikud: kalduvad depres-
siooni, nukrameelsusele, kuid vajavad ka sellistena sot-
siaalset kontakti. Üldiselt on nad head inimesed, kuid
võivad samas olla ka hoolimatud ja sallimatud; nende ela-
mused võivad olla pinnapealsed. Neid ei saa järgitult
usaldada.

Skisotüümne temperament on eelmise vastand. Seda
tüüpi inimest iseloomustab kitsas kontaktidering, inimene
on enesesse tõmbunud, vaikne, eemalehoidev. Tema sõbra-
likkus on sunnitud, uute kontaktide loomisega on raskusi.
Sisemaailm on rikas, fantaasia elav, tundeelu ergas. Tun-
nete väljendamine on aga tugevasti pärsitud: situatsioo-

nidest, kus paljastuks hingeelu, skisotüümse temperamendiga inimene hoidub. Ta on sageli küüniline, sallimatu, jahe. Samas võib olla küllalt agressiivne. Väljendusviis on kohmakas. Seda temperamenditüüpi nimetatakse ka lõhestunud temperamendiks. Lõhestumus võib ilmneda emotsionaalsetes reaktsioonides - ülitundlikkus ja sealsamas äärmine külmus. Vastuolu esineb samuti äärmiselt rikka siseelu ja reaalse tegevuse vahel, unistuste ja nende teostamise vahel. Ühelt poolt iseloomustab selliseid inimesi loobumine laiast sõpradingist, teiselt poolt aga sügav, piiritu ja kauakestev kiindumus üksikutesse inimestesse.

E. Kretschmer on püüdnud suhetada kehaehitust ja temperamenti. Tema järgi on skisotüümne temperament omane 81%-le saledat tüüpi inimestele (leptosoomidele), ja 31%-le atletikutest. Ülejäänud on peamiselt segatüübilised. Püknilisest tüübist on 58 % tsüklotüümikud, ülejäänud on segatüüpi. Temperamendi ja kehaehituse seos on vahendatud E. Kretschmeri arvates endokriinsete protsesside poolt.

Kehaehitusega on seostatud mitte ainult temperament, vaid ka karakter ning isegi andekus ja võimed. Pünkliku kohta väidetakse, et see on mugav mõnuinimene. Kui ta on teadlane, siis jääb ta teaduses pinnaliseks, sest ta pole võimeline tõeliseks loominguks. Leptosoomid on inimesed, kes tõestavad tähtsaid probleeme, kannatavad ühiskonna pärast ja otsivad uusi teid ühiskonna parandamiseks. Nendele on omane nn. "maailmamure". Revolutsionääride hulgas võib E. Kretschmeri arvates leida kõige rohkem just leptosoomi. Siit näeme E. Kretschmeri püüet seletada leppimatust ühiskondlike suhetega inimese kehaehituse iseärasustega.

Leptosoomid kalduvad äärmustesse - kas tõmbavad sigarit või ei suitseta üldse, on täiesti karsklased või siis alkohoolikud. Püknikud suitsetavad sigaretti, alkoholi tarvitavad mõõdukalt. Leptosoomid armuvad harva, nende armastus on aga püsiv. Õnnetu armastuse puhul jäävad nad üksikuteks.

Püknik armastab täna üht, homme teist, nendel on rohkem abielulahutusi. On väidetud, et naistele on mehe ideaalkujuks atleetik või leptosoom, meestele aga naise ideaalkujuks püknik / Lellep, 1932 /.

Kretschmeri teooria leidis kahekümnendatel aastatel ulatuslikku vastukaja ka Nõukogude Liidus. Tänapäeval loetakse teooria põhipuudusteks sünnipäraste kehaehituse iseärasuste seostamist inimese käitumismaneeridega, mis on omandatud elukogemuste jooksul, ja temperamendi, karakteri, võimete ning teatud mõttes isegi suunduse joonte samastamist.

Somaatilise teooria uemaks ja teoreetiliselt enam põhjendatud jätkajaks on ameerika psühholoog W. S h e l d o n. Tema uurimused on pärit käesoleva sajandi neljakümnendatest aastatest.

W. Sheldon lähtub faktist, et inimene areneb kolmest lootelehest - endodermist, ektodermist ja mesodermist, kusjuures mõni neist kolmest võib tugevamini välja areneda. Endodermist arenevad siseorganid, mesodermist luustik ja nahk, ektodermist närvisüsteem. Vastavalt ühe või teise osa domineerimisele võib eristada kolme kehaehituse tüüpi:

- 1) endomorfne tüüp - eriti arenenud kõhupiirkond;
- 2) mesomorfne tüüp - enam on arenenud kondikava, sidemete;
- 3) ektomorfne tüüp - kõige tugevamini on arenenud närvisüsteem.

/ Heinonen, 1964; 254. /

W. Sheldon tegi oma järeldused küllalt ulatusliku materjali põhjal: ta uuris läbi 5000 katseisikut ja 46000 fotot. Ta püüdis 17 parameetri põhjal iseloomustada kehaehitust, lastes hinnata iga parameetrit 8-pallilise skaalaga. Kehaehituse tunnuste hindajateks olid antropoloogid. Katseisikutel hinnati ka mitmesuguseid psüühilisi omadusi (vaatlusandmete ja testide põhjal).

Arvutati välja korrelatsioonid kehaehituse tunnuste ja psüühiliste omaduste vahel. Psüühiliste omaduste järgi liigitati kõik katseisikud kolmeks temperamenditüübiks: vistserotoonikud, somatotoonikud ja tserebrotoonikud.

Korrelatsioonide analüüs näitas tiheda seose olemasolu kehaehituse tüüpide ja temperamenditüüpide vahel.

	Vistserot.	Somatot.	Tserebrot.
Endomorfne	+0,79	-0,79	-0,32
Mesomorfne	-0,23	+0,82	-0,58
Ektomorfne	-0,40	-0,53	+0,83

Endomorfse kehaehituse tunnused on kõrges positiivses korrelatsioonis vistserotoonse temperamendi tunnustega. Teiste temperamentidega on seosed aga negatiivsed. Ka ülejäänud kehaehitusetüüpidel on positiivne korrelatsioon ainult ühe temperamenditüübiga. Siit tehakse järeldus, et igale kehaehituse tüübile vastab oma temperament:

- endomorfsele - vistserotoonne temperament,
- mesomorfsele - somatotoonne temperament,
- ektomorfsele - tserebrotoonne temperament.

Temperamentide nimetused vastavad organismis domineerivatele süsteemidele: vistserotoonikul domineerivad seedeorganid, ta on "kõhuinimene" (ld. viscera 'sisikond'); somatotoonikul domineerivad lihased ja luustik, ta on "keha-inimene" (kr. sōma 'keha'); tserebrotoonikul domineerib aga närvisüsteem, ta on "ajuinimene" (ld. cerebrum 'peaju').

Nagu näeme, on W. Sheldoni tüpologia küllaltki lähedane E. Kretschmeri tüpoloogiale. Vistserotoonik meenutab püknikut, somatotoonik vastab atleetikule ja tserebrotoonik leptosoomile. Sarnasusi on ka nende tüüpide psühholoogilistes karakteristikutes.

Vistserotoonik - inimene, kes armastab mugavust, seltkonda ja toitu. Ta on rahulik ja emotsionaalselt stabiilne. Vaimsest pingest saab kerges-

ti üle söömise ja joomisega. Üldine orientatsioon on perekonnale ja lastele.

Somatotoonik - inimene, kes tunnetab oma füüsilist jõudu. Ta on suuteline taluma füüsilisi pingutusi ja valu, käitumiselt on robustne ja agressiivne. Vaimset pinget kustutab ta füüsilise tegevusega. Talle on omased püsivad veendumused, energilisus, valitsemispüüd ja kalduvus riskida.

Tserebrotoonik - inimene, kes on sulgunud oma mõtete ja tunduste maailma. Oma kõnes ja väljendusliigutustes on tagasihoidlik, ei armasta seltskonda ega kaasinimestega suhtlemist. Näeb elus rohkesti probleeme ja juurdleb nende kallal. Kannatab unepuuduse ja väsimustunde all. / Lebedinski, Mjassištšev, 1966; 94-96; Sanford, 1962; 378-491./

Ka W. Sheldoni õpetusele on omane tendents seletada ühiskondliku elu nähtusi inimeste sünnipäraste omadustega, millega ei saa muidugi nõustuda.

1.1.2. Temperamendi käsitlus nõukogude psühholoogias 20-ndatel aastatel

Nõukogude võimu algusaastatel valitses meie psühholoogias uute ideede otsiskluste periood. Läänest võeti üle neid teooriaid, mis paistsid olevat materialistlikud. Just selle tõttu leidis humoraal-endokriinne temperamenditeooria Nõukogude Liidus soodsa pinna levikuks.

Üheks selle suuna esindajaks oli P. P. B l o n s k i (1884-1914). Ta jaotas inimesed vastavalt vegetatiivse närvisüsteemi kummagi pooluse ülekaalule kahte tüüpi: vagotoonikud - aeglased, rahulikud, realistlikud, ei kaldu fantaseerima; sümpatikotoonikud - impulsiivsed, otsisklevad, kalduvad irduma reaalsusest, võivad olla fan-

taseerijad / Petrovski, 1967; 195/.

Kahekümmendatel aastatel avaldati Nõukogude Liidus rohkesti töid, mis käsitlevad sisesekretsiooni mõju psüühilistele protsessidele. Lähtudes sisesekretsiooninäarmete aktiivseerivast toimest, on mitmed autorid teinud katse seostada sisesekretsiooni individuaalseid iseärasusi temperamenditüüpidega.

Nii näiteks nõukogude psühhiaater B.M. Z a v a d o v s k i, võttes aluseks kahe põhilise näärme, neerupealise ja kilpnäärme töö vahekorra, saab järgmised seosed temperamenditüüpidega. Sangviinikul on mõlema näärme töö tasakaalus. flegmaatikul samuti, kuid mõlemad funktsioneerivad nõrgalt, koleerikul on tugev neerupealise üleproduktatsioon, kilpnäärme töö on aga nõrk; melanhoolikul on neerupealise alaproduktioon, kilpnäärme töö aga intensiivne. /Petrovski, 1967; 195./

Omapärase tüpoloogilise klassifikatsiooni on loonud tuntud nõukogude psühholoog K.N. K o r n i l o v (1897-1957) kes on jäänud psühholoogia ajalukku kui marksismi eest võitleja psühholoogia teoorias ja reaktoloogilise koolkonna looja.

K.N. Kornilov ühendas sünnipärased temperamendiomadused elu jooksul omandatud karakteriomadustega ja klassifitseeris selle alusel inimesed nelja tüüpi, seostades need tüübid klassikaliste temperamenditüüpidega. Ta tõi esile järgmised tüübid:

- 1) motoorne-aktiivne tüüp (koleerik) - kiire, tugeva reageerimisega;
- 2) motoorne-passiivne tüüp (sangviinik) - kiire, kuid nõrga reageerimisega;
- 3) sensoorne-aktiivne tüüp (melanhoolik) - aeglane, tugeva reageerimisega;
- 4) sensoorne-passiivne tüüp (flegmaatik) - aeglane, kuid nõrga reageerimisega.

Ka Kornilov püüdis seostada temperamenti kehaehitusega. Näit. sensoorne-passiivne tüüp on väikest kasvu, jässaka kehaehitusega, pehme laia näoga, aeglase ja lõtvade liigutustega, sentimentaalsuseni heasüdamlik. Selline inimene on hea praktik, kabinetioõpilane, eeskujulik ametnik ja rahulik humorist. See tüüp vastab Kretschmeri püknikule.

Hiljem on ta püüdnud arvestada sotsiaalsete faktorite mõju, tüpiseerinud inimesi klassikuuluvuse järgi (kodanlase tüüp jne.). Need tüpoloogiad pole aga teaduslikud, vaid olukirjeldusliku iseloomuga / Petrovski, 1967; 199-220/.

Kokkuvõttes on nii välismaa kui ka nõukogude autorite kontseptsioonidele omane rida ühiseid jooni:

- 1) temperamenti peetakse põhiliseks ja määravaks isiksuse omaduseks;
- 2) oletatakse, et temperamendiomadustele vastab rida bioloogilisi iseärasusi;
- 3) ei seostata kõrgemat närvitegevust temperamendiga;
- 4) enamik teooriaist ei tee vahet temperamendi, karakteri ja võimete vahel;
- 5) oletus, et karakteriomadused on sünnipärasead, on viinud fatalismi ja pedagoogilisse pessimismi.

1.2. Psüühika iseärasustest lähtuvad temperamendi käsitlused

1.2.1. Emotsioonidest lähtuv temperamendi käsitlus

Temperamendi kui psüühilise omaduste puhul on varasemates teooriates põhiliselt esile tõstetud kahte külge - emotsionaalsust ja tahtelisi protsesse. Püütakse teha vahet temperamendi- ja karakterijoonte vahel. Nii jaotas W. W u n d t (1832-1920) temperamendid vastavalt emotsioonide tekkimise kiirusele ja tugevusele. Koleerikul on Wundti arvates kiiresti tekkivad ja tugevad emotsioonid, sangviinikul aga kiiresti tekkivad ja nõrgad emotsioonid; melanhoolikut iseloomustavad tugevad, kuid aeglase tekkega emot-

sioonid, flegmaatikut aga nõrgad aelgase tekkega emotsioonid.

Temperamente on jaotatud ka emotsionaalsete protsesside polaarsuse (lõbu ja norg) alusel. Näiteks saksa psühholoog J. K. K r e i b i g (1863-1917) seostas temperamendi afektidega ja tõi neli tüüpi:

- 1) kalduvus elavatele lõbureaktsioonidele, mis on seotud tugeva tahtega (kattub osaliselt sangviinikuga);
 - 2) kalduvus elavatele norureaktsioonidele, mis on seotud samuti tugeva tahtega (kattub osaliselt koleerikuga);
 - 3) kalduvus elavatele lõbureaktsioonidele koos nõrga tahtega (sarnaneb flegmaatikule);
 - 4) kalduvus elavatele norureaktsioonidele koos nõrga tahtega (sarnaneb melanhoolikule).
- / Eisler, 1930, 224-226./

1.2.2. Tahteaktist lähtuv temperamendi käsitus

Sajandi alguses hakati lihtsamate psüühiliste protsesside kõrval eksperimentaalselt uurima ka kõrgemaid ja keerulisemaid protsesse, nagu mõtlemist ja tahtet. Tekkis huvi jälgida temperamendiomaduste avaldumist tahtelise tegevuse protsessis. Ühe sellise katse on teinud saksa psühholoog, Würzburgi kooli esindaja N. A c h (1871 - 1946). Ta oli üks esimesi, kes seostas mõtlemise tahtelise tegevusega, lugedes "puhta mõtte elemendiks" determineerivat tendentsi. Oma teoses "Tahteaktist ja temperamendist"(1910) püüab ta eksperimentaalselt näidata determineeriva tendentsi avaldumise iseärasusi erinevatel temperamenditüüpidel.

N. Ach lähtub neljast klassikalisest temperamenditüübist, lisades nendele viienda tüübina nn. aruka e. mõistliku temperamendi. Viimasele tüübile on iseloomulik de-

termineeriva tendentsi tugevus ja kestvus.

Mõistliku, aruka temperamendiga inimene toimib kiiresti ja õigesti ilma erilise tunderõhuta. Raskuste puhul tugevneb determineeriv tendents oma spetsiifiliste seaduspärasuste järgi. See ei too kaasa emotsioonide vähendamist ega tugevnemist. Ebaedu korral ei teki vihareaktsiooni, vaid ainult kerge eneseiroonia, mis mõjub tahtekattele stimuleerivalt.

Teised temperamidid on N. Achi järgi normist kõrvalkaldumised. Sangviiniline temperament on kõige enam sarnane aruka temperamendiga: edu puhul tekib elamus "ma suudan seda", ebaedu korral aga eneseiroonia. Sangviinikule on ka ebaedu korral omane optimistlik muretus. Eri-nemus mõistlikust temperamendist seisneb selles, et ebaedu ei suurenda determineerivat tendentsi, ei mõju stimuleerivalt. Sangviinikul puudub kindel tahtmine edu saavutada, tal on determineeriv tendents tugev, kuid püsimatu.

Koleerilise temperamendi puhul vallandab organismis tekkinud erutus kiiresti tahteakti. Koleerikus tekitab juba nõrk stiimul tugeva hoiaku kiiresti edu saavutada. Ta hakkab kohe tegutsema, kaalutlemata ja arutlemata. See viib sageli ebaõigetele teele. Ebaedu korral tekib koleerikul väga tugev noruafekt. See suurendab olemasolevat erutust: hakkab kasvama motiveeriv jõud, mis viib uuele impulsiivsele tegevusaktile, mis võib omakorda lõppeda ebaeduga. Kui koleerik saavutab edu, siis kaasub sellega väga tugev lõbuafekt, mille tugevus oleneb eelnenud tahtepingutusest. Tahtepingutuse lakkamine toob kaasa uue noruafekti. Sellised inimesed vajavad pidevat tahtepingutust. Noruafektid on lühiajalised, domineerib juubeldav meeleolu. Oma töös on nad kord edukad, kord ebaedukad.

Melanhoolikut leob N. Ach nõrga determineeriva tendentsiga inimeseks, ühtlasi esineb melanhoolikul sensoorne ja motoorne üleerutuvus. Edu saavutab säärane inimene tegelikus töös suhteliselt vähe, ebaedu kutsub esile viha- ja norutunde, mis on suunatud iseene vastu. Talle

on omane rahulolematuse iseendaga.

Flegmaatikut iseloomustab madaldunud erutuvus ja nõrk determineeriv tendents. Ülesande lahendamisel ilmutab ta harva taht. Talle ei avalda mõju isegi edutamine. On tuim inimene. / Ach, 1910; 314-320. /

1.2.3. Temperamendi eristamine vastavalt tegevuse liikidele

Austria psühholoog A. Stöhr vaatleb temperamenti mitte kui isiksuse üldist omadust, vaid seostab temperamendi tarvete ja psüühiliste protsessidega. Kõige laiemas plaanis jaotatakse temperament tahteliseks ja tundmuslikuks e. emotsionaalseks.

Tahtelisest temperamendist saab A. Stöhr neli kombinatsiooni:

- 1) tugevad, kestvad tahtelised reaktsioonid;
- 2) tugevad, lühiajalised tahtelised reaktsioonid;
- 3) nõrgad, kestvad tahtelised reaktsioonid;
- 4) nõrgad, lühiajalised tahtelised reaktsioonid.

Seejuures arvestab A. Stöhr isiksuse struktuuri kuuluvaid sünnipäraseid tuge e. tarbeid. Temperamendi määrab seejuures tarve, mis asub tarvete hierarhia tipus. Tipus võib olla näiteks enesesäilitamistung e. egoism, kuid ka altruistlik tung. Tungid väljenduvad tegevuses, kõnes, miimikas, žestides, kujutlustes ja ka tundmuste sfääris. Melanhoolik on tejoüetu inimene, kes kergesti ärritub ja võib langeda depressiooni. Vastavalt tungide hierarhiale on olemas egoistlik melanhoolik ja altruistlik melanhoolik. Esimene langeb tujust ära takistuse tõttu, mis tema taotlusi segavad. Altruistliku melanhooliku meeleolu segavad teiste inimeste kannatused.

Üldise temperamendi kõrval on A. Stöhril olemas ka spetsiaalsed temperamendid, mis on seotud ühele või teisele tegevusele suundusega. Ühtedel inimestel on domineeriv suundus kirjalikule väljendusele, teistel suulisele - ini-

mene võib olla "kirjutustemperamendilt" sangviinik, "kõne-temperamendilt" aga melanhoolik. Tahteline temperament võib erineda tundmuslikust. Inimene, kes oma tahte sfääris on melanhoolik, võib tundmuste sfääris olla sangviinik või koleerik.

A. Stöhr klassifitseerib tundmuslikku temperamenti samadelt alustelt kui tahtelist temperamentigi, saades samuti neli tüüpi (tugevad ja kestvad tundmused, tugevad ja lühiajalised tundmused jne.).

Kui tahame temperamentide koguarvu kindlaks määrata, siis peame teadma

- 1) temperamentide tugevusastmete arvu;
- 2) temperamentide erinevate kestusastmete arvu;
- 3) temperamendi väljendusala arvu.

Nende kolme arvu korrutis näitaks temperamentide üldarvu. Temperamente on väga palju ja neid ei saa viia nelja tüübi alla. / Stöhr, 1922; 527-560. /

1.2.4. Prantsuse psühholoogi T. Ribot' tüpoloogia

Tuntud prantsuse eksperimentaalpsühholoog T. R i b o t (1839-1916) on käsitlenud ka isiksuse probleeme. T. Ribot' tüpoloogia on küllalt omapärane. Ta vaatleb põhiliselt tundmusi ja tahtet, nimetades neid karakteri omadusteks. Sisuliselt on need aga temperamendiomadused. T. Ribot väidab, et inimesed jagunevad kahte rühma - isiksused ja amorfsed tüübid.

Amorfsed inimesed on need, kel pole selgeid sünnipäraseid omadusi, vaid omadused kujunevad elu jooksul. Need on ebastabiilsed inimesed ja neid on rohkem kui isiksusi.

Oma karakteroloogias peab T. Ribot silmas isiksusi. Ta ütleb, et karakter on olemas ainult siis, kui teatud omadus ilmneb inimesel sündimisest peale ja püsib enam-vähem kogu elu vältel.

T. Ribot jaotab karakterid vastavalt psüühilistele protsessidele kahte suurde rühma: tundelised ja tahteli-

sed. Esimeste hulka kuuluvad sensitiivsed tüübid - nendel on eriti arenenud sensoorne tundlikkus, nad on kaemuseinimesed (Pavlovi järgi kunstnikutüüp), ja afektiivsed tüübid - nendel prevaleerivad tundmused. Tahteinimesed jagunevad keksmiselt aktiivseteks ja suure aktiivsusega inimesteks.

Kolmanda, täiendava rühmana toob T. Ribot esile veel nn. apaatsed karakterid, mis jagunevad omakorda kaheks põhitüübiks:

1) puhtad apaatsed tüübid - "vähe tundlikkust, vähe tegevust, vähe mõistust";

2) osaliselt apaatsed tüübid - tugev praktiline või teoreetiline mõistus. Alajaotused: a) apaatne-aktiivne tüüp - "kaalutlevad inimesed", tundmused puuduvad, kuid on tugev tahe; b) apaatne-tundmuslik tüüp - puudub teovõime, tundmused on aga tugevad; c) sensitiivne-aktiivne tüüp - kaemuslikud teovõimelised inimesed, tundmused nõrgad; d) keskmised tüübid - sellised inimesed, kel on nii tundmused kui ka muud jooned nõrgalt esindatud, kuid omavahel tasakaalus. / Kovaljov, Mjassištsev, 1957; 22-23. / Mõned hilisemad teooriad on T. Ribot' käsitlusele küllaltki lähedased. Lugeja võib tutvuda G. Bergeri ja R. Crineri tüpoloogiaga, mida refereeritakse N. Levitovi artiklis "Õpetajate karakteroloogiline uurimine Prantsusmaal" / "Nõukogude Kool", 1971, nr.3 /.

T. Ribot toob oma tüpoloogias esile karakteri joonte nimetuse all sünnipäraseid ja püsivad emotsionaalsed, tahetelised ja ka intellektuaalsed omadused. Nendele on vastandatud elu jooksul omandatavad jooned. Seega on T. Ribot' kirjeldatud omadused rohkem temperamendi- kui karakteri jooned.

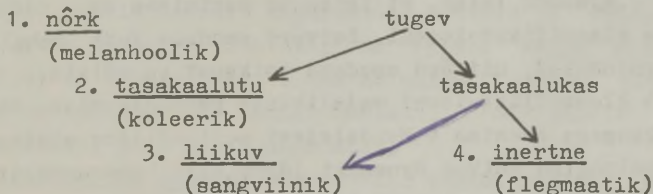
1.3. Temperamendi neuro - dünaamiline käsitlus

Nõukogude psühholoogias loetakse õigeks kõrgema närvi-
tegevuse iseärasustel baseeruvat temperamenditeooriat. Sellele on pööranud tähelepanu ka varasemad autorid. Näi-
teks oletati kunagi, et närvikiud kujutavad endast toru-
kesi, milles voolavad kehamahlad. Inimese käitumise dünaa-
mika, temperament sõltub nende torukeste läbilaskevõimest. Paljud autorid juhtisid tähelepanu vegetatiivsele närvi-
süsteemile. Tsentraalse närvisüsteemi osa temperamendi
puhul tõstis esile siiski alles I.P. Pavlov (1849 -
1937).

1.3.1. I.P. Pavlovi õpetus närvisüsteemi tüüpidest

I. P. Pavlov vaatles närviptsesside omadusi, mis on eriti olulised kohanemistegevuses. Need olid jõud (vastu-
pidavus tugevatele, kestvatele ärritajatele), liikuvus ja tasakaal. Nendest omadustest võib tuletada 24 tüüpi. Eks-
perimentaalsete uurimuste põhjal selgus, et sagedamini esinevad neli tüüpi. Pavlov seostas need tüübid nelja klassikalise temperamenditüübiga.

Närvisüsteemi tüübid Pavlovi järgi:

Pavlov katsetas ainult loomadega. Ta märkis, et mõned tüübid esinevad maskeeritult. Puhast tüüpi saab määrata ainult siis, kui teatakse looma elukäiku. /Pavlov, 1955; 195-212/.

Nõukogude psühholoogias jätkus I.P. Pavlovi suund kõrgema närvitegevuse tüübi uurimisel. Hakati katsetama inimestega, rajati uus metoodika. Selles asjas on tehtud ära suur töö psühholoogide Ivanov-Smolenski, Teplovi, Nebõlitšõni jt. juhtimisel.

50-ndatel aastatel tekkis tendents I.P. Pavlovi õpetust absolutiseerida. Toimus nn. Pavlovi sessioon, kus mõned Pavlovi pooldajad nõudsid, et psühholoogias tuleb kogu terminoloogia asendada füsioloogia terminitega. Hiljem on sellisest lähenemisest küll põhimõtteliselt loobutud, kuid mõningat mõju on see siiski avaldanud.

Ka temperamendi kohta leiti, et mõiste "temperament" asemel tuleks kasutusele võtta mõiste "kõrgema närvitegevuse tüüp". See seisukoht peegeldub veel praegugi mõnedes õpikutes: samastatakse temperament ja kõrgema närvitegevuse tüüp. See pole aga nii. Närvisüsteemi tüüp kui füsioloogiline nähtus on küll temperamendi bioloogiline alus, kuid mitte temperament kui psüühiline nähtus ise. Ei ole mingit alust samastada füsioloogilisi ja psühholoogilisi mõisteid.

1.3.2. H.J. Eysencki õpetus isiksuse dimensioonidest

H.J. Eysenck on kaasajal hästi tuntud inglise psühhiaater ja psühholoog, kes on väga põhjalikult uurinud ka isiksust.

H. J. Eysenck leiab, et isiksuse uurimises on oluline tähtsus klassifikatsioonil. Kuivõrd suudame luua rahuldavad tüpoloogiad, niivõrd suudame isiksust ka mõista. Ta võrdleb klassifikatsiooni vajalikkust psühholoogias selle vajalikkusega keemias (Mendelejevi perioodiline süsteem).

Tüpoloogiad võivad Eysencki järgi olla kahesugused:

- 1) inimeste jagamine teatud kategooriatesse;
- 2) isiksuste vaatlemine teatud dimensioonide seisukohast.

H.J. Eysenck vaatleb kaht põhilist dimensiooni: 1) sta-

biilsus - mittestabiilsus (neurotism, neurootiline tendents, emotsionaalsus, ärevus); 2) ekstravertsus - introvertsus.

Mittestabiilseid iseloomustas Eysenck kui emotsionaalselt labiilseid, kergesti aktiveeruvaid, tundlikke, rahutuid, kartlikke. Stabiilsed on aga püsivate, aeglaselt vahelduvate emotsioonidega, mõõdukalt rahulikud, usaldavad, kindlad, muretud, emotsioonid on neil keskmise tugevusega.

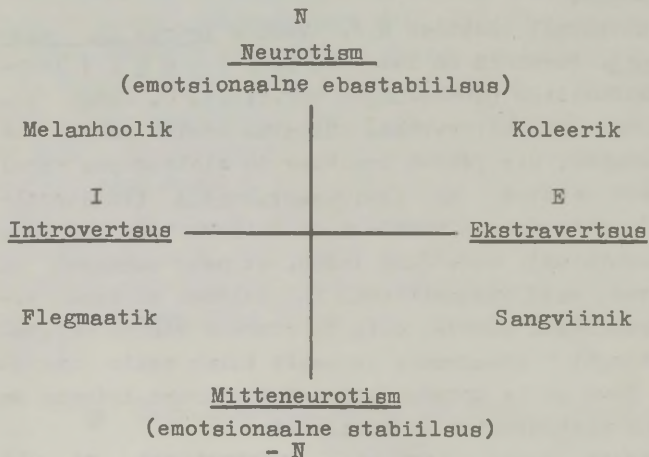
Põhjalikumalt käsitleb H.J. Eysenck intro- ja ekstravertsust. Terminid on laenatud C.G. Jungi (1875-1961) analüütilise psühholoogia teooriast. C. Jungi arvates ekstra- ja introvertsus hõlmavad teatud psüühilise energia kogumi, mis jaotub teadvuse ja alateadvuse vahel. Kui inimese teadvus on ekstraverteeritud (väljapoole suunatud), siis tema alateadvus on introverteeritud (sisepoole suunatud). C.G. Jung leiab, et need omadused ei ole püsivad, vaid dünaamilised. Kui inimene on kaua olnud ekstravertses olekus, siis ta otsekui väsib: ekstravertsus tungib alateadvusse ja sealt tuleb esile introvertsus. Seos on ka unenägudega - introvertne inimene on unenägudes ekstravertne ja vastupidi.

Hoolimata nende terminite kasutamisest ei ole H.J. Eysencki õpetusel midagi ühist C.G. Jungi analüütilise psühholoogiaga. H.J. Eysencki järgi on ekstravertne inimene sotsiaalselt avatud, armastab seltsida, omab palju sõpru, talle meeldib kaaslastega mõtteid ja tundmusi jagada, ta armastab põnevust, on valmis välja minema riskile, on impulsiivne, armastab nalja, otsib vaheldust, on optimistlik, naerab meeleldi, on sageli ka kannatamatu, pole alati usaldatav.

Introvertne inimene on rahulik, tagasihoidlik, enesevaatlusele kalduv, kinnine, armastab raamatuid rohkem kui inimesi, tal on vähe sõpru, kuid tema kiindumus sõpradesse on tugev, avameelne on ta ainult intiimses ringis, on väga ettevaatlik, planeerib oma tegevuse ette,

kaldub korrapärase elu poole, tundmused on kontrollitud, võib olla järeleandlik, ka pessimist, eetilised normid on talle väärtuseks, tavaliselt on ta usaldatav, ei peeta.

Ekstravertsust ja introvertsust tehakse kindlaks subjektiivsete hindamiskaalade järgi. H.J. Eysenck püüab näidata, et tema kaks isiksuse dimensiooni koos suudavad kirjeldada ka klassikalisi temperamenditüüpe.

Melanhoolik (neurootiline, introvertne) on üldiselt tusane, kartlik, jäik, kaine, pessimistlik, reserveeritud, seltsimatu, rahulik.

Koleerik (neurootiline, ekstravertne) on kergesti solvuv, rahutu, agressiivne, ärrituv, tujukas, impulsiivne, optimistlik, aktiivne.

Flegmaatik (emotsionaalselt stabiilne, introvertne) on passiivne, hoolikas, mõtlik, kontrollitud käitumisega, usaldatav, püsiv, külm.

Sangviinikule (emotsionaalselt stabiilne, ekstravertne) on iseloomulik sotsiaalne seltsivus, avameelsus, julgus, osavõtlikkus, headüdamlikkus, muretus, mugavus.

/ Eysenck, Rachman, 1967. /

H.J. Eysenck jälgis oma patsiente ja tegi kindlaks, kui võrd haigusjuhtumid on seotud introvertsuse, ekstravertsuse, stabiilsuse (mitteneurotism) või ebastabiilsusega (neurotism).

Sundelamuste ja hirmuseisunditega patsiendid on kõrge neurotismiga, introveeritud inimesed, psühhosomaatiliste häiretega haiged suhteliselt nõrga neurotismiga introvertsed inimesed. Hüsteerikutel on introvertsus ja ekstravertsus peaaegu tasakaalus, neurotism aga väga tugev. Psühhopaatidel on kõrge neurotism ja kõrge ekstravertsus.

H.J. Eysenck kirjeldab, kuidas need isiksuse dimensioonid ilmnevad vangidel. Vanglas olevail inglise naistel on tugev neurotism ja väike tendents ekstravertsuse poole. Vanglas olevail ameerika meestel on äärmiselt tugev neurotism ja ka tugev ekstravertsus. Nende tunnuste järgi sarnanevad nad psühhopaatidele. Austraalia naisvangidel on neurotism tunduvalt väiksem, kuid väike tendents ekstravertsuse poole sarnastab nad USA naistega. Austraalia meeste neurotism ja ekstravertsus on veidi väiksemad USA meeste vastavatest dimensioonidest. Siit järeldus, et kuritegelikkus sõltub ühiskondlikest oludest, mitte temperamendist - ühe maa kurjategijad erinevad mõnevõrra teiste maade kurjategijatest isiksuse dimensioonidelt.

Vallasemade vaatlus näitas, et nad on keskmise neurotismiga, kuid väga ekstraverteeritud. /Eysenck, 1966; 157./

Hiljem on H.J. Eysenck vaadelnud iseloomujoonte seost introvertsuse ja ekstravertsusega. Ta leidis, et

- ekstravertsetel neurootikutel on käitumisraskused;
- introvertsetel neurootikutel suhtlemisraskused;
- tugevastineurootilised ja samal ajal ekstravertsed inimesed on sageli julmad;
- keskmiselt neurootilised, kuid tugevasti ekstravertsed inimesed kalduvad valetama;
- keskmiselt neurootilistel ja väikese ekstravertsusega inimestel puuduvad huvid;

- keskmiselt neurootilisi ja keskmiselt ekstravertseid inimesi iseloomustab egotsentrilisus;

- keskmine ja tugev neurotism koos kerge introvertsuse tendentsiga on seostatav tasakaalutuse ja ärevusega;

- suhteliselt tugev neurotism ja tugev introvertsus on seotud alaväärsustunde, ülitundelisuse ja depressiooniga. / Eysenck, Rachman, 1967. /

Kuivõrd isiksuse dimensioonid on sünnipärase? Selle kohta annab andmeid ühemunakaksikute uurimine.

H.J. Eysenck vaatles ühemunakaksikuid intelligenti, ekstravertsuse, introvertsuse ja neurotismi seisukohalt. Tabelis on esitatud nimetatud tunnuste järgi uuritud kaksikutegruppide korrelatsioonikordajad.

	Ühemunakaksikud, koos kasvanud	Ühemunakaksikud, lahus kasvanud	Kahemunakaksikud, koos kasvanud
Intelligentsus	0,76	0,77	0,51
Ekstravertsus - introvertsus	0,42	0,61	0,17
Neurotism	0,38	0,53	0,19

Tabel viitab sellele, et ekstravertsus, introvertsus ja intelligentsus on sünnipärase omadused, kasvatusfaktor aga ebaoluline. See tähendab, et isiksuse struktuuris etendab pärilikkus suurt osa. / Eysenck, 1966; 161. /

H.J. Eysenck käsitleb ka temperamendiomaduste füsioloogilist substraati. Juba varem oldi arvamisel, et neurotism on tingitud vegetatiivse närvisüsteemi ja eriti selle sümpaatilise osa suurest labiilsusest. Neurootikutel on sünnipärane kalduvus valule ja teistele ebameeldivustele kiiresti, tugevasti ja pikemat aega vegetatiivsslt reageerida.

Ekstravertsuse-introvertsuse dimensiooni tõlgenda-

mine on keerulisem. H.J. Eysenck lähtub I.P. Pavlovi õpetusest erutusest ja pidurdusest kui närvitegevuse põhi- protsessidest.

Seda õpetust on USA-s edasi arendanud C.L. Hull (1884-1953). Erutus ja ajukoore aktiveering, mis toob kaasa õppimise, mõtlemise ja tegutsemise, pidurdus aga närvisüsteemi seesmine protsess, mis interfereerib organismi tegevuslikku aktiivsust. On kaks erinevat pidurdust - üks ajaline, teine ruumiline. Esimene esineb juhul, kui inimene on tugevasti koormatud ja tema tööjõudlus seetõttu langeb (C.L. Hull nimetab sellist pidurdust reaktiivseks pidurduseks). Teine, ruumiline pidurdus on jõudluse langemine väliste tegurite mõjul (väline pidurdus). Pidurdus väljendub vigiilsuse (valvsuse) langemises, ka ilmneb see adaptatsiooninähtuste puhul.

Kõrge ekstravertsusega inimestel on H.J. Eysencki järgi pidurdusprotsessid kiired, tugevad ja püsivad, introvertsetel aga vastupidi - erutusprotsessid on tugevad, kuid pidurdusprotsessid nõrgad.

Vastavate katsetega on tehtud kindlaks seosed E-I-dimensiooni ja mitmesuguste muude näitajate vahel.

1. Introverteeritud inimestel on intelligentsus ja sõnavara maht kooskõlas, ekstraverteeritudel esineb aga erinevusi intelligentsuse ja sõnavara arengu vahel.

2. Introverteeritudel on taju jäik. Ekstraverteeritudel on taju ebapüsiv.

3. Introvertsetel on liigutused aeglased, ekstravertsetel aga kiired.

4. Introvertsed esitavad endale rohkem nõudeid, ekstravertsed vähem.

5. Introvertsed on pehmesüdamelised, ekstravertsed aga kalgisüdamelised.

6. Introvertsed hindavad oma aega üle, ekstravertsed aga vastupidi.

7. Introvertsetel on kõrge vigiilsus, ekstravertsetel madal.

8. Introvertsetel on jõudluse langus produktiivses mõtlemises väike, ekstravertsetel aga suur.

9. Introvertsed on suurema erutuvusega, neil on ülekaalus erutusprotsessid; ekstravertsetel on ülekaalus pidurdsprotsessid.

10. Introvertsed on ülitundlikud, nad "õpivad ära" neuroosid. Ekstravertsete haiguslikud juhtumid on seotud psühhopaatiaga, see tuleneb ekstravertsete nõrgast õppimisvõimest. Neil on ülekaalus pidurdus.

11. Ekstravertsetel on suuremad kalduvused kuritegevuseks kui introvertsetel. / Eysenck, 1966; 165-166. /

See, kuidas kujunevad refleksid, oleneb eeskätt bioloogilistest faktoritest. Ka avaldab mõju sotsiaalne faktor. Laps on algul ekstravertne, alles hiljem muutub ta introvertsemaks. Lapsel puuduvad veel käitumishormid, ta omandab need aja jooksul. Lapsed on ebastabiilsed, hiljem neil neurotiline tendents aga taandub.

H.J. Eysenck soovib isiksuse omaduste E ja N mõõtmiseks koostada analoogiliselt IQ-skaalale (intelligentsuse vanuse suhe tegelikku vanusesse) PQ-skaala (Personality Quotient), mis näitaks tegeliku E (või N) taseme suhet vasta vanuseastme normisse.

Ekstraverteerituse või introverteerituse tase on mõjutatav psühhofarmakonide poolt. Teatud psühhofarmakonid suurendavad erutust (stimuleerivad farmakonid) ja viivad organismi introvertsusesse. Rahustavad ained aga, suurendades pidurdust, ekstraverteerivad inimest. Järgnevas tabelis on näidatud farmakonide mõju mitmesugustele psühholoogilistele parameetritele.

	<u>Stimuleerivad</u> (introverteerivad)	<u>Rahustavad</u> (ekstraverteerivad)
1. Tingitud reflekside kujunemise kiirus	suureneb	väheneb
2. Vigilsus (valvus)	tõuseb	nõrgeneb

3. Mõttetute silpide õppimine	paraneb	halveneb
4. Motoorsed reaktsioonid	vähenevad	suurenevad
5. Järelpildi kestus	pikeneb	lüheneb
6. Tegevustäpsus	suureneb	väheneb
7. Retroaktiivne pirdurdus	suureneb	väheneb

/ Eysenck, 1966; 174. /

H.J. Eysencki temperamendikäsitlus on mitmekülgne, huvitav ja pakub palju uut isiksuse olemuse mõistmiseks. Häirivalt mõjub aga asjaolu, ei ka siin on samastatud temperamendiga karakter ja võimed. Nii tekib kahtlus, kui võrd me I-E-dimensiooni üldse võime lugeda spetsiifiliseks temperamendi omaduseks. Introverteerituses või ekstraverteerituses ei peegeldu mitte ainult psüühika dünaamika, vaid ka elukogemuste mõjul omandatud suhtumised, normid ja väärtused.

1.3.3. Rigiidsus temperamendi joonena

H.J. Eysencki ja E-I- ja N-dimensioonile on lähedane rigiidsus - R-dimensioon, mis näitab inimese jäikust, stereotüüpsust, harjumuste ja eelarvamuste kammitsas olemist. Selle omaduse mõõtmise skaala on pärit prantsuse psühholoogilt Nigniewitzkyilt. Lääne-Saksa psühholoogid J.C. Brengelmann ja L. Brengelmann on ühendanud Nigniewitzky R-skaala Eysencki E-N-skaalaga ja koostanud selle alusel Lääne-Saksa oludele kohaldatud ENR-testi (1960).

Rigiidne inimene on oma tegevuses ja käitumises jäik, kindel. Ta on kergesti ärritatav ja aktiivne, range ning nõudlik seaduste ja reeglite täitmisel, armastab korda. Töös on ta visa ja kangekaelne, nõudlik enda ja teiste vastu. Mitterigiidne inimene on vastupidiste joontega: lõtv, loid, lohakas, logeleja. Mõnes mõttes on rigiidsus lähedane introvertsusele.

Rigiidsuse põhjused on mitmesugused. Üheks põhjuseks on steeniline ajend e. seesmine tegutsemistung. See

on bioloogiline näitaja. Teiseks faktoriks on elukogemused, kasvatus. Arvatakse, et range kasvatus põhjustab rigiidsust. Ka elukutse avaldab mõju. On leitud, et paljud politseinikud on rigiidsed, ka õpetajate seas on palju rigiidsed. Samuti mõjub vanus - lastel on rigiidsus väiksem kui täiskasvanutel. Rigiidsust kujundavaks teguriks on hirm kõige uue ja tundmatu ees - kõige kindlam on elada vanade harjumuste kohaselt. See lähendab rigiidsust neurotismile kui isiksuse omadusele.

Saksa Demokraatliku Vabariigi psühholoog H. Böttcher viitab rigiidsuse seosele närvisüsteemi inertsusega. Sellise seose olemasolu ei ole senini eksperimentaalset tõestamist leidnud. / Böttcher, 1967; Heiss, 1963; 468-469./

1.3.4. Närvisüsteemi omadused, nende määramise meetodid ja indikaatorid

Varem uuriti närvisüsteemi omaduste komplekse e. kõrge- ma närvitegevuse tüüpe. Hilisemad uurimused on aga näidanud, et see pole õige. Praegu seatakse eesmärgiks uurida närvisüsteemi omadusi, mitte määrata närvisüsteemi tüüpe. Sellise lähenemise idee on pärit juba I.P. Pavlovilt ja seda on edasi arendanud B.M. Teplov (1896-1965) ja V.D. Nebõlitsõn (1930-1972).

V.D. Nebõlitsõn väidab, et "omaduste määramine oli progressiivne, tüüpide määramine aga samm tagasi". Tüpoloogiliseks klassifikatsiooniks ei ole veel küllalt alust, enne on vaja uurida omaduste olemust ja sisu, omaduste omavaheliste seoste iseloomu ja struktuuri. Alles siis võib rääkida omaduste kombinatsioonidest ja tüüpidest. / Nebõlitsõn, 1966; 7-9. /

Närvisüsteemi omaduste uurimisel soovitatakse monograafilise kirjelduse asemel hakata kasutama matemaatilis-statistilisi meetodeid. Lähtutakse seisukohast, et antud indiviidi kirjeldamine mingite parameetrite alusel on seni võimatu, kuni parameetrite endi kohta on veel vähe teada. Tavaline parameetrite järgi kirjeldamine viib ennatlikele

järeldustele. Levinumateks statistilisteks meetoditeks on dispersioonanalüüs, korrelatsioonanalüüs, viimasel ajal ka faktoranalüüs. Närvisüsteemi omaduste uurimisel tuleb anamneesimeetodi asemel (anamnees - inimese kirjeldamine), kasutada laboratoorseid meetodeid, sest sageli ei ole närvisüsteemi omadused kooskõlas käitumise näitajatega (maskeerumine). Seda võib märgata isegi koerte juures. / Nebõlitsõn, 1966; 9-11. /

Närvisüsteemi omaduste ilmingutena (indikaatoritena) tuleb vaadelda ainult eksperimentaalselt kindlaks tehtud fakte. See on konstruktiivne lähenemine, sest omadused me määrame eksperimentaalsete näitajate abil. Eelnev teoreetiline hüpotees omaduste kohta puudub.

Närvisüsteemi omaduste uurimisel on kasutatud 1) tahtmatute reaktsioonide meetodit ja 2) tahteliste reaktsioonide meetodit.

Loomade uurimiseks sobib ainult esimene meetod, inimeste puhul on rakendatavad mõlemad.

Närvisüsteemi omadustest ja nende uurimismeetoditest on pikemalt juttu õppe-metoodilises materjalis K. Toim. Diferentsiaalpsühholoogia I. Tartu, 1973.

Närvisüsteemi omaduste näitajaiks (indikaatoreiks) laboratoorses eksperimendis on tahtmatute reaktsioonide meetodi puhul

- 1) tingitud refleksi kujunemise kiirus;
- 2) tingitud refleksi tugevus;
- 3) diferentseeringute kujunemise kiirus;
- 4) hilinemisrefleksi kujunemise kiirus ja täpsus;
- 5) hilinemisrefleksi kustumise iseloom (kas kustub korraga või järk-järgult);
- 6) positiivse tingitud refleksi kustumise kiirus;
- 7) tingitud refleksi tugevuse vähenemise kiirus refleksi kordamisel;
- 8) teise astme tingitud refleksi kujunemise seaduspärasused;

9) orienteerumisreaktsiooni tugevus;

10) tundlikkuse läved jne. / Teplov, 1961; 351-352. /

Erinevate meetoditega võime saada samu näitajaid, kuid võib olla ka nii, et sama meetodiga võib saada palju erinevaid näitajaid. Andmete töötlemisel kasutatakse faktoranalüüsi, et selgitada, millised näitajad on omavahel tihedas korrelatsioonis. Korreleeruvate näitajate grupis on tavaliselt ikka mõni, mida on füsioloogiliselt kerge tõlgendada. Näiteks väljendub närvisüsteemi jõud närvirakkude vastupidavuses ärrituste intensiivsusele ja sagedusele. Kõiki teisi näitajaid, mis on närvirakkude vastupidavusega tihedas korrelatsioonis, loetakse närvisüsteemi tugevuse sümptomiteks. Kokku moodustavad nad närvisüsteemi tugevuse sündroomi. Kõikide närvisüsteemi omaduste kohta pole veel sündroomi kindlaks tehtud. /Teplov, 1963; 17-22./

V.D. Nebõlitsõn väidab, et närvisüsteemi omaduste uurimisel tuleks eelistada vegetatiivsete reaktsioonide meetodit (ei soovita ergograafi ega reaktsiooniaja meetodit). Ta arvab, et iga tahteline reaktsioon sõltub inimese motivatsioonist - kuivõrd inimene tahab end pingutada. Seetõttu ongi tahteliste ja tahtmatute liigutuste meetoditega saavutatud tulemuste vahel nõrk korrelatsioon. / Nebõlitsõn, 1966; 11-12. /

Teised uurijad on aga positiivselt hinnanud ka tahteliste reaktsioonide meetodit. Näiteks tuntud isiksuse uurija V.S. Merlin on kasutanud tahteliste reaktsioonide meetodit väga mitmesugustes kombinatsioonides. Ta väidab, et etteheited sellele meetodile ei ole küllalt põhjendatud: tahtmatute reaktsioonide meetodil on samad puudused. Enne kui tekib vegetatiivne reaktsioon, peab inimene signaali tunnetama. See on aga seotud teadvusega, on tahteline protsess. Järelikult me peame suutma mõõta inimese aktiivsuse astet ja seda arvestama või valida stiimulid, mis kõikidele inimestele võrdselt mõjuksid. / Merlin, 1969; 47-57. /

Tahtmatute reaktsioonide puhul on viga kahtlematult väiksem, kuid pole siiski välistatud. India fakiirid sulgevad tahtejõuga verevoolu, s.t. on võimelised mõjus-
tama vegetatiivseid protsesse. Ka valededektori puhul tuleb see arvesse. Vilunud kurjategijad suudavad oma ve-
getatiivseid reaktsioone tagasi hoida.

Närvisüsteemi omaduste uurimisel on vajalik hindav lähenemine asendada konstrueeriva lähenemisega. Hindav lähenemine seisneb selles, et võetakse inimene ja tehakse kindlaks, kui võrd tema omadused on kooskõlas teatud tüübi tunnustega. / Nebõlitsõn, 1966; 13-14. /

On selgunud, et mõned omadused, eriti närvisüsteemi jõud erutuse ja pidurduse suhtes, varieeruvad vastavalt analüsaatoreile, millega erutus vastu võetakse. Ühe analüsaatori jõud võib olla väga nõrgalt seotud teise analüsaatorite jõuga. Seetõttu on hakatud rääkima närvisüsteemi partsiaalsetest omadustest. (Varem nägime, et partsiaalsust on täheldatud ka temperamendi puhul. Näiteks A. Stöhr rõhutab temperamentide partsiaalsust, eraldades tahte temperamendi tundmuste temperamendist.)

V.D. Nebõlitsõn on leidnud, et tingitud reflekside kujunemise kiirus ei ole tihedas korrelatsioonis närvisüsteemi vastupidavusega ja ei ole seega jõu sümptomiks. Ta vaatab tingitud reflekside kujunemise kiirust uue omadusena - dünaamilisusena, väites, et dünaamilisus võib esineda kahes suunas: 1) dünaamilisus positiivsete reaktsioonide väljakujunemiseks ja 2) dünaamilisus pidurduse väljakujunemiseks.

Juba B.M. Teplov oli leidnud, et närvisüsteemi liikuvust tuleb eristada labiilsusest. Ei ole kõrget korrelatsiooni ühelt poolt närviprotsesside tekkimise ja kulgemise kiiruse ja teiselt poolt tingitud reflekside märgi muutmise vahel - positiivse ärritaja muutmisel negatiivseks ja vastupidi. Ühte omadust on hakatud nimetama liikuvuseks, teist aga labiilsuseks.

V.D. Nebõlitsõn arendas seda mõtet edasi ja tõstis

esile inimese närvisüsteemi neli põhiomadust: dünaamilisus, liikuvus, labiilsus ja jõud. Need on närvisüsteemi primaarsed omadused.

Varem vaadeldi ka närvisüsteemi tasakaalustatust ise-
seisva omadusena. V.D. Nebôlitsôn leiab aga, et tasakaalus-
tatuset võib rääkida kõigi nelja omaduse puhul. Inimene võib
olla ülekaalukalt dünaamiline nii erutusprotsesside kui
pidurdusprotsesside suhtes ning dünaamilisus võib olla mõ-
lema põhiprotsessi suhtes ka tasakaalus. Seega saame tasa-
kaalu alusel igast põhiomadusest 3 sekundaarset omadust.
Kokku teeb see 12 omadust (3x4). / Nebôlitsôn, 1966; 32. /

1.3.5. Närvisüsteemi omadused ja temperament

Pole alust samastada närvisüsteemi tüüpi ja temperamen-
ti; neid tuleb uurida hõppis erinevate meetoditega. V.D. Ne-
bôlitsôn leiab, et elufaktid ei saa kirjeldada närvisüsteemi
omadusi. Närvisüsteemi omaduste määramiseks tuleb kasutada
füsioloogilisi meetodeid. Mil määral on närvisüsteemi oma-
dused ja temperament seotud, see küsimus on jäänud aga seni
küllalt segaseks. Eri autorid on erinevatel seisukohtadel.

Närvisüsteemi omaduste ja temperamendi eristamist põh-
jendatakse tavaliselt sellega, et närvisüsteemi omadused ei
ole füsioloogiliseks aluseks mitte ainult temperamendile,
vaid ka paljudele teistele psüühilistele nähtustele. Üks ja
sama närvisüsteemi omadus võib olla aluseks erinevatele
temperamendiomadustele või mitu erinevat närvisüsteemi oma-
dust võivad olla aluseks ühele temperamendiomadusele. Närvi-
süsteemi omadused kujundavad ainult teatud potentsiaalse
võimaluse, pole aga ainumääravad. V.D. Nebôlitsôn on vastu
ka sellele, et seostada närvisüsteemi omadused ekstravert-
suse ja introvertsusega. / Nebôlitsôn, 1966; 30-31. /

Inglise psühholoog⁵ D. A. G r a y - üks Eysencki õpila-
si - püüab siiski näidata, et introvertsed on nõrga närvi-
süsteemiga ja ekstravertsed tugeva närvisüsteemiga. Näiteks
on nõrga närvisüsteemiga, samuti introvertsede inimeste pu-

hul aistingute läved madalad. Sama kehtib kõrvalärritajate kohta. Ka farmakonide mõju on sarnane.

Erinevused ilmnevad reaktiivse pidurduse osas. See esineb tugevamini nõrga närvisüsteemi ja ekstravertsete inimeste puhul. J.A. Gray arvates on vastuolu tingitud katsemeetodite erinevusest. Samuti ei ole tema järgi identsed mõisted "reaktiivne" ja "kaitsepidurdus", kuivõrd kaitsepidurdus tekib nõrga närvisüsteemiga ja introvertsetel inimestel kiiremini, reaktiivne pidurdus aga mitte. Tingitud refleksid kujunevad kiiremini introvertsetel, ekstravertsetel halvemini. Ka see on vastuolus närvisüsteemi jõuga: tugevatel arvati refleksid kujunevat kiiremini. Tegelikult on vastuolu tingitud sellest, et B.M. Teplovi laboratooriumis loeti reflekside kujunemise kiirust närvisüsteemi tugevuse näitajaks. Hiljem on aga tingitud refleksi kujunemise kiirust loetud uue närvisüsteemi omaduse, dünaamilisuse näitajaks. Seega võiks öelda, et introvertsed on dünaamilisema närvisüsteemiga kui ekstravertsed inimesed. Seoste küsimust E-I-dimensiooniga pole aga seni siiski suudetud lahendada.
/ Иреñ, 1968 /

1.3.6. Temperamendi uurimise meetodid

Põhjalikult on temperamendi uurimisega tegelnud Permi Pedagoogilise Instituudi professor V.S. Merlin. Ta on välja töötanud spetsiaalse metoodika temperamendi uurimiseks / Merlin, 1964 /.

V.S. Merlin mõistab temperamendi all inimese individuaalseid psüühilisi iseärasusi, mis määravad psüühilise tegevuse dünaamika. Temperamendijooni ei saa vaadelda psüühika staatilise momendina. Näitajateks võivad olla ainult psüühiliste protsesside kiirus või aeglus, tugevus või nõrkus, sujuvus või hüppelisus. Teatud määral on selleks siiski ka tegevuse resultaat (näit. vigade arv), aga ainult siis, kui vaatleme seda pidevalt kogu tegevuse vältel. Tuleb silmas pidada seda, et temperamendiomadused on tegevuse dünaamika kõige üldisemad omadused. Temperamendiomaduste

üle ei saa otsustada üksikute tegevuste järgi. Ainult siis, kui paljude tegevuste puhul esinevad samad dünaamika jooned, võib nendest joontest rääkida kui temperamendijoo-
n-
ned, võib nendest joontest rääkida kui temperamendijoo-

Tuleb jälgida erinevaid inimesi samades objektiivsetes tingimustes. Vaatluse andmeid tuleb kõrvutada katsetega, kus erinevatel inimestel erinevais tingimustes jälgitakse sama tegevuse dünaamikat. Nende andmete kõrvutamisel saame eristada temperamendijooni.

Temperamendiomadused on ka tegevuse regulatsiooni individuaalsed iseärasused, kuivõrd inimene tunnetab neid tegevuse sooritamise tingimusi ja nõudeid, mis tegevusele esitatakse. Siin on samad probleemid, mis närvisüsteemigi omaduste puhul. Tegevuse dünaamika sõltub intellektuaalsetest võimetest. Temperamendiomaduste määramisel tuleb katseisikutele esitada äärmiselt lihtsaid ülesandeid - et sisu mõistmine ei valmistaks raskusi. Dünaamika sõltub suuresti ka harjumustest, vilumustest - varasematest kogemustest. Katseisikutele soovitatakse anda ülesanded, mis on kõigile uudsed või vastupidi - tuntud.

Temperamendiomadused on ontogeneetilisel kõige varasemad. Me ei saa neid otseselt laboratoorselt uurida. Sellepärast kasutatakse kaudseid meetodeid. Katseisikule esitatakse lihtsaid ülesandeid ja jälgitakse nende lahendamise dünaamikat (mõõdetakse näiteks taju kiirust).

Kasutatakse projektiivsete (näit. Rorschachi test), registreeritakse vaatlusaluste käitumist jne. Eriti tuleb temperamendiomaduste uurimisel arvestada isiksuse suhtumist. Temperamendijooned ilmnevad ainult aktiivse suhtumise korral katsesse. Kui inimene on katse suhtes ükskõikne või negatiivselt häälestatud, siis võib ka sangviinik käituda flegmaatikuna.

Temperamendi uurimise edukus sõltub ka eksperimendi stiimulitest. Üheks stiimuliks võib olla näiteks auahnus. Seda ei saa aga absolutiseerida, sest auahnus stimuleerib katseisikuid erineval määral. Nõukogude psühholoogias lähtutakse sellest, et erinevatel sotsiaalsetel gruppidel on

tüüpilised suhtumised. Järelikult on vajalikud ka erinevad stimuleerimisvahendid. Töelistel on sobivaks stiimuliks professionaalne auahnus, üliõpilastel ja õpilastel aga vaimne andekus jne.

Aktiivsuse aste sõltub nõuete nivoost. Kui antakse valida kergete ja raskete ülesannete vahel, siis kõrgema nõuete nivooa inimesed valivad raskemad ülesanded. Kõrge nõuete nivoo korral võib flegmaatiku tegevus ülesande lahendamisel olla energilisem kui sangviinikul madala nõuete nivoo korral. Ka kehahoiu ja kõnnaku iseärasusi on vaadeldud temperamendi indikaatoritena.

V.S. Merlin omistab tähtsa koha temperamendi uurimisel anamneesimeetodile. V.D. Nebõlitsõn on arvamusel, et anamneesimeetod pole kohane füsioloogiliste näitajate uurimiseks, kuid sobib temperamendi uurimiseks - seda võib kasutada psüühiliste iseärasuste väljaselgitamisel. Anamnees on ainuke meetod temperamendi tekkimise ja arengu uurimiseks. Tuleb püüda kindlaks määrata temperamendiomaduste ilmingute tekkeaega, muutumist jne. Kõige enam informatsiooni annab kaksikute uurimine. Vaadeldakse nii identseid kui mitteidentseid kaksikuid. Selle põhjal saab kindlaks teha, milline osa on temperamendis antenataalsetel (sünnieelsetel) ja postnataalsetel (sünnijärgsetel) faktoritel.

Nõuded selle meetodile on järgmised:

1) ei piisa ainult väliste mõjutingimuste registreerimisest. Tuleb arvestada, milline on katseisiku psüühiline seisund väliste tingimuste mõjumise momendil. Koos väliste tingimuste registreerimisega tuleb vaadelda ka inimese sisemaailma arengut;

2) lapse juures tuleb arvestada somaatilisi iseärasusi;

3) ei tule arvata, et mingi üksikult võetud väline tingimus kutsub esile mingi konkreetse isiksusejoone avaldumise;

4) tuleb arvestada tingimuste omavahelist seost. Kõige tugevama mõjuga on välised tingimused, kui nad mõjuvad

ühesuunaliselt. Ühed tingimused võivad esile kutsuda teisi tingimusi. / Merlin, 1964; 61-74. /

1.3.7. Närvisüsteemi omaduste ja temperamendi pärilikkusest

I.P. Pavlov nimetas närvisüsteemi tüüpi genotüübiks, st. pidas seda pärilikuks isiksuse omaduseks. Hilisemad uurimused on näidanud, et närvisüsteemi omadused võivad ka mõnevõrra muutuda. On kindlaks tehtud, et suurt mõju avaldab embrüonaalne areng. Niisiis mõjustavad närvisüsteemi omaduste kujunemist mitte niivõrd pärilikud kui just sün-
nipäraseks faktorid.

Nõukogude Liidus on katsetatud koertega ja kindlaks tehtud, et embrüonaalset arengut on võimalik muuta. Näiteks saab koera loodet mõjustada nii, et närvisüsteem tugevneb. Uurimused on näidanud, et kasvutingimused varases lapseeas võivad samuti kaasa aidata närvisüsteemi tugevnemisele. Kõik need faktid viitavad sellele, et närvisüsteemi tüüp ei ole puhas genotüüp, vaid teatud määral ka fenotüüp.

L.V. K r u š i n s k i vaatles koerte pärilikkust (1947.a. uurimus). Kui mõlemad koerad olid tugeva närvisüsteemiga, siis järglastest olid 16 tugevat ja 4 nõrka. Tugev-nõrk paar andis 7 tugevat ja 5 nõrka, nõrk-nõrk paar andis 6 nõrka tüüpi. / Merlin, 1964; 157. / See ei tõesta siiski veel lõplikult närvisüsteemi tüübi pärilikkust.

Käesoleval ajal uuritakse, kuivõrd närvisüsteemi omadused on muutuvad. V.S. Merlin toob esile seniste uurimuste põhjal neli tingimuste rühma, mis võivad esile kutsuda muutusi närvisüsteemi omadustes:

- 1) närvisüsteem tugevneb treeninguga;
- 2) korrapärase elurežiimi võib närvisüsteemi tasakaalustada, ebanormaalne tasakaalust välja viia;
- 3) närvisüsteemi omadused sõltuvad toitumisest ja hügieenist;
- 4) ka farmakonid võivad muuta närvisüsteemi omadusi.

/ Merlin, 1964; 160. /

Muidugi võib tegemist olla ainult maskeeringuga (näib teisena kui on tegelikult). Maskeeringutele on iseloomulik ülekandeeffekt: pidurdus ühel alal kandub üle teisele alale. Kui maskeering muutub püsivaks omaduseks, siis ei ole põhjust seda enam maskeeringuks nimetada. Võime julgesti rääkida närvisüsteemi omaduste muutumisest.

Nagu näeme, on ka närvisüsteemi omadused laiemas mõttes õpitavad. Kuid õpitavus, muutumise ulatus on piiratud pärilike omadustega. Närvitegevuse omadused ise ei ole sünnipärased, sünnipärane on närvisüsteemi ehitus. Morfoloogiliselt kujuneb närvisüsteem lõplikult välja esimese eluaasta jooksul (sel ajal toimub sünapside väljaareng).

Halvad elutingimused pidurdavad närvisüsteemi arengut ja tüüp kujuneb teistsuguseks. Genotüüp bioloogilises mõttes tähendab ainult pärilikku. Närvisüsteemi tüüpi ei saa rangelt võttes lugeda genotüübiks.

Ukraina psühholoog A.T. G u b k o uuris närvisüsteemi omaduste seost veregrupiga. Ta lähtus I.P.Pavlovi neljast närvisüsteemi tüübist. Selgus, et seosed on olemas. Tugevad tasakaalukad (nii liikuvad kui ka inertsed) ei kuulu 4. veregruppi. Samadel tüüpidel on vähe ka 3. gruppi (valdavalt 1. või 2. grupp). Tugeval tasakaalutul tüübil (koleerik) esineb peamiselt 3. grupp. Nõrga närvisüsteemiga inimestel esineb kõiki veregrupe ühtlaselt./Gubko, 1968; 357-358./

A.T. Gubko vaatlustest selgus, et närvisüsteemi omadusi ei määra mitte ainult närvisüsteemi morfoloogia, vaid ka vegetatiivsed ja humoraalsed omadused. Eriti kindlitavad seda andmed, mis on saadud kaksikute uurimustest.

Üldine seisukoht on, et teiste isiksuse omadustega võrreldes on temperament kõige enam sünnipärane. Temperamendi sünnipärasus on kaheastmeline. Närvisüsteemi tüpoloogilised omadused sõltuvad närvisüsteemi morfoloogilisest ehitusest (närvirakkude sünapsid, dendriidid jne.), närvirakkude keemilisest koosseisust ning inimese endo-

kriinsetest ja humoraalsetest omadustest (need on peamiselt sünnipärasead). Temperamendiomadused sõltuvad omakorda närvisüsteemi omadustest ja on vaid piiratud määral elukogemuste poolt mõjutatavad.

1.3.8. Temperamenditüüpide kirjeldusi

Sageli loetakse temperamendi alla ka neid jooni, mis sinna ei kuulu, s.t. temperament segatakse ära teiste isiksuse joontega. Põhjuseks on see, et temperament ei ole isiksuse struktuurist isoleeritav; seos on ka suundusega - isiksuse aktiivne suhtumine on oluline temperamendi ilmnemiseks.

Mõned autorid arvavad, et temperament ei olegi isiksuse omadus. Isiksus on sotsiaalne, temperament aga bioloogiline kategooria (on seotud närvisüsteemi omadustega). See pole siiski õige, sest ilma temperamendita pole ka karakteri eripära hästi kirjeldatav, karakter kuulub aga vaieldamatult isiksuse valdkonda.

Temperamendi puhul võime eristada kahesugust käsitlust:

- 1) kategooriline käsitlus - inimesed jaotatakse temperamenditüüpideks (koleerik, melanhoolik, tsüklotüümik jne.);
- 2) dimensiooniline käsitlus - vaadeldakse ühe või teise temperamendi dimensiooni (omaduse) esinemise määra inimesel.

Nõukogude Liidus on levinud temperamendi 4-tüübiline käsitlus. Käitumise alusel iseloomustavad puhtaid temperamenditüüpe järgmised tunnused (A.A.Zarudnaja järgi).

M e l a n h o o l i k - kõrge emotsionaalse erutuvusega, suure vastuvõtlikkusega muljetele. Melanhoolikule on omane tundmuste asteenilisus, psüühiliste protsesside aeglane kulgu, suhteliselt kiire väsimine, aeglased liigutused, nõrk, loid žestikulatsioon, kaldumus nukra-

tele lüürilistele elamustele, meeleolude aeglane vaheldumine, suuline kõne sageli kidakeelne, kirjalik kõne rohkem arenenud (Tatjana Larina, Gogol, Žukovski, Levitan).

K o l e e r i k - kõrge emotsionaalne erutus, psüühiliste protsesside energiline kulg, energilised liigutused, teravad žestid ja miimika, püsiv erk meeleolu, terav üleminek ühelt meeleolult teisele (Andrei Bolkonski, Grigori Melehov, Puškin, Lomonossov, Pavlov).

S a n g v i i n i k - kõrge emotsionaalne erutus, kiiresti kulgevad psüühilised protsessid, kiired, arvukad väljendusliigutused, elav žestikulatsioon, rikas miimika, ülekaalus lõbus meeleolu, ka meeleolude kiire ja sageli põhjendamatu vaheldumine, suulise kõne eelistamine kirjalikule (Ljubov Ševtsova).

F l e g m a a t i k - nõrgenenud emotsionaalne erutus, aeglased liigutused, nõrk žestikulatsioon, psüühiliste protsesside aeglane kulg, ilmetu miimika, püsivad meeleolud, aeglased ja sujuvad meeleolumuutused. (Oblomov, Pierre Bezuhov, Immanuel Kant, Krôlov, Kutuzov). / Zarudnaja, 1970; 439-441. /

Ekspimentaalsele uurimustele põhineva ülevaate temperamendiomadustest ja -tüüpidest annab V.S. Merlin. Temperamenditüüpide kirjeldamisel lähtub ta 7 tunnusest:

- 1) sensitiivsus - aistingute alumise läve kõrgus (sensoorne tundlikkus);
- 2) reaktiivsus - emotsionaalsete reageeringute tugevus nii välistele kui ka seesmistele mõjutustele ;
- 3) aktiivsus - väliskeskonna mõjutamise tugevus, väliste ja seesmiste takistuste ületamise võime eesmärgi saavutamiseks;
- 4) reaktiivsuse ja aktiivsuse suhe - kas käitumise domineerivaks motiiviks on juhuslikud välised ja seesmised stiimulid või domineerib eesmärkidest, kavatsustest ja püüdlustest determineeritud käitumine;

- 5) reaktsioonide tempo - kõne ja muude väljenduskaatumise vormide tempo, leidlikkus, mõistuse kiirus;
- 6) plastilisus-rigiidsus -välistingimustele kohanemise paidlikkus või inertsus;
- 7) ekstraverteeritus-introverteeritus - kas reageeringud on esile kutsutud peamiselt välistest muljetest antud momendil või domineerivad mineviku ja tulevikuga seotud kujunditest, kujutlustest ja mõtetest lähtuvad käitumisaktid.

Vastavalt nendele omadustele kirjeldatakse nelja temperamenditüüpi:

- 1) sangviinik - madal sensitiivsus; kõrge reaktiivsus ja aktiivsus, mis on omavahel tasakaalus; reaktsioonide kiire tempo; isiksus on väga plastiline ja ekstraverteeritud;
- 2) koleerik - madal sensitiivsus; väga kõrge reaktiivsus; aktiivsus jääb maha reaktiivsusest, kuigi on ka küllalt suur; kiirete reaktsioonidega; kohanemisel välistingimustega väga rigiidne, ekstraverteeritud;
- 3) flegmaatik - madal sensitiivsus ja reaktiivsus; aktiivsus, mis on keskmise tugevusega, ületab tunduvalt reaktiivsuse; reaktsioonide tempo aeglane; kohanemisel rigiidne; introvertne;
- 4) melanhoolik - kõrge sensitiivsus; madal reaktiivsus ja aktiivsus, mis omavahel on tasakaalus; aeglane reaktsioonide tempo; rigiidne; introvertne.
/ Petrovski, 1970; 376-378. /

Seega võime öelda, et temperament on isiksuse individuaalne omadus, mis määrab psüühiliste protsesside dünaamika sõltumatult huvidest, suhtumisest, tegevuse liikidest ja eesmärkidest. Temperament on suhteliselt püsiv kogu elu jooksul. Temperamendiomadused on üksteisega tihedalt seotud ja moodustavad temperamenditüüpi iseloomustava kindla struktuuri.

2. K A R A K T E R

2.1. K a r a k t e r i e. i s e l o o m u m õ i s t e e r i n e v a i d k ä s i t l u s i

Sõna "karakter" on tulnud kreeka keelest, kus see alg-
selt tähistas tööriista, millega asju märgistati. Hiljem
hakati sama sõnaga tähistama märke e. tunnust ennast, lõ-
puke eri tunnuste kogumit, mille abil oli võimalik esemeid
omavahel eristada. Järelikult võis rääkida mistahes eseme-
te või nähtuste karakterist, s.t. esemele omastest tunnus-
test.

Vanakreeka filosoof, Aristotelese õpilane T h e o p h r a s t o s hakkas sõnaga "karakter" tähistama inimeste
omapära. Theophrastos kirjutas töö "Karakteristikad"(319.a.
e.m.a.), kus kirjeldas 30 erinevat inimest, kes kõik olid
negatiivsed. Pidades neid erinevate inimtüüpide esindaja-
teks, kirjeldas Theophrastos nende käitumist ja andis üht-
lasi igale tüübile spetsiaalse nimetuse: meelitaja, lobi-
seja, hoopleja jne. Neis kirjeldustes on vähe vaadeldud
inimese psüühikat, rohkem on jälgitud välist käitumist. Töö
puuduseks on ühekülgsus (nähaakse ainult negatiivset), väär-
tuseks aga see, et tuakse esile karakteri sõltuvus mil-
jööst. Üldiselt on tööil siiski rohkem ajalooline ja kir-
janduslik kui psühholoogiline väärtus.

Ligikaudu kaks tuhat aastat hiljem kordab Theophras-
tose katsed prantslane L a B r u y e r e (1645-1695),
andes välja teose "Meie sajandi karakterid ehk iseloomud"
(1688). Ta on oma raamatus ära toonud 1120 karakteristikat.
La Bruyere ei piirdu enam üksnes negatiivsete tüüpidega.
Töö jaguneb peatükkideks vastavalt inimeste elukohale, sot-
siaalsele grupile (linn, maa, ülikud, valitsejad jne.). Iga
kirjeldus kannab iseloomulikku pealkirja ("Lipitseja", "Va-

gatseja", "Silmakirjateener" jne.), kirjeldatakse inimeste mõtteid, tundmusi, käitumisakte, näidatakse nende nõrkusi ja paheid. Ühtlasi püütakse ka kõige selle alusel ennustada, kuidas inimesed ühes või teises situatsioonis käituvad. Töö eesmärk on selgitada, miks inimesed käituvad mõnikord kergemeelselt ja rumalalt. On hinnatav, et La Bryere suutis näidata karakteri tingitust sotsiaalsest keskkonnast. / Kovaljov, Mjassištšev, 1957; 17-18. /

Tänapäeval kasutatakse terminit "karakter" kitsamas ja laiemas tähenduses. Laiemas tähenduses on karakter inimese psüühiliste joonte kogum, mis määrab inimese kvalitatiivse omapära ning mõjustab tema käitumist, s.t. karakter väljendab individuaalsust. Terminit "karakter" laiemas tähenduses on kasutanud mitmed nõukogude psühholoogid.

V.N. M j a s s i š t š e v i (1893-1974) järgi on karakter isiksus tema omapäras (laiem tähendus).

V.A. K r u t e t s k i arvates on karakter isiksuse oluliste joonte individuaal-omapärane ühendus.

K.K. P l a t o n o v loeb karakteriks kõige selgemi- ni väljenduvate ja suhteliselt püsivate joonte kogumit, mis ilmnevad kõikides inimese toimingutes ja käitumisaktides. / Levitov, 1969; 18-20. /

Karakterit ei vaadelda nendel juhtudel mitte kui üht isiksuse omaduste komponenti teiste võimalike komponentide kõrval, vaid sellesse mõistesse mahuvad ka isiksuse suundus, temperament ja võimed. Inimesele võib olla karakterne musikaalsus, flegmaatilisus jne. Seega kätkeb karakter endas inimese psühholoogilist palet - kõigil inimestel on oma karakter. Ka nn. iseloomututel, sest neile on karakterne iseloomutus.

Laiemas mõttes võib karakterijooneks olla mistahes isiksuse omadus, peaasi, et see selgelt väljendub inimese käitumises.

Igapäevases elus on karakteril teine tähendus. Räägime tugevast, nõrgast, heast, halvast jne. karakterist. Sel ju-

hul on karakteri mõiste hoopis kitsam. Karakteri kitsendatuse aste ei ole aga ühetähenduslik: erinevad autorid ahendavad karakteri mõistemahu erineval määral.

Üks karakteri mõiste ahendamise võimalus seisneb selles, et karakterit vaadeldakse kui isiksuse spetsiifilist omadust ja see seostatakse peamiselt isiksuse suundusega, isegi samastatakse sellega. N.D. Levitovi järgi on isiksuse omadusi kolm rühma: temperament, võimed ja karakter. Karakteri all mõeldakse inimisiksuse psüühilist palet, mis väljendub tema suunduses ja tahtes. Suunduse määravad aga ühiskondlikud normid. Karakteri vaatlus isiksuse komponendina on nõukogude psühholoogiale väga omane. Seejuures ei seosta aga kõik autorid karakterit suundusega, vähemalt ei kasuta seda terminit.

K.N. K o r n i l o v i (1879-1957) järgi on iseloom indiviidi psüühiline iseärasus, mis väljendab inimese põhilist elulist hoiakut (maailmavaade, huvid, moraalsed veendumused, ideaalid) ja ilmneb inimese tegevuses. Siin on terminit "hoiak" kasutatud suunduse tähenduses.

Sellele lähedane on ka B.M. T e p l o v i (1896-1965) käsitus: karakteri määravad inimese suhtumine maailma, teistesse inimestesse, töösse, iseendasse. Ka A.G. K o v a l j o v läheneb küsimusele samalt aluselt. / Levitov, 1969; 20-22. / Tähendab, termineid "suundus", "suhtumised" ja "hoiak" kasutatakse selles kontekstis samatähenduslikena. Tugev karakter ei ole alati positiivne ja nõrk ei ole alati negatiivne. Tuleb teha selget vahet karakterijoonte sisu ja vormi vahel. Karakterijoonte sisu on määratud suhtumise (suunduse), vorm aga tahteliste omaduste poolt. Suunduse kõrval tuuakse karakteri tunnusena esile ka tahe. Tahete järgi võime inimesi liigitada sihipärasteks, otsustusvõimetuteks, iseseisvateks jne. See nn. formaalsete tunnuste järgi liigitamine ei näita aga veel karakteri väärtust. Inimene võib olla sihipärane nii negatiivses kui ka positiivses suunas. Kui aga ühendame sihipärasuse suundusega, saame öelda, kas karakter on väärtuslik või mitte. ?

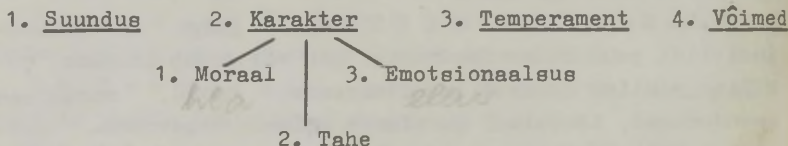
Igapäevaelu kõnest lähtudes võime eristada karakteris kolme põhidimensiooni:

- tugevus - nõrkus;
headus - halbust;
elavus - tuimus (mitteelavus).

Vastavalt räägime tugevast ja nõrgast, heast ja halvast, elavast ja tuimast karakterist. Siit võime saada palju tüüpe: head tugeva iseloomuga elavad inimesed, head nõrga iseloomuga elavad inimesed jne.

Püüame järgmises skeemis demonstreerida karakteri kohta isiksuse struktuuris.

Isiksuse omadused

Karakterit üksikud komponendid on omavahel tihedalt seotud ja tugevasti mõjustatavad: moraal ja tahe on mõjustatud suunduse poolt, elavus omakorda on seotud temperamendiga. Selline on karakteri mõiste kitsamas tähenduses. Edasises käsitluses peame silmas just seda tähendust.

2. 2. K a r a k t e r i b i o l o o g i - l i s e d a l u s e d

Mõned psühholoogid võtavad karakteroloogia aluseks inimeste bioloogilised tunnused. Iga inimorganism on ehitatud erinevalt. Need organismi spetsiifilised iseärasused määravad närvisüsteemi omadused, viimased omakorda temperamendi. Temperament aga on karakteri lahutamatu osa. See-ga on karakter bioloogiliselt tingitud nähtus.

Küsimus on selles, kuivõrd närvisüsteemi omadused ja

sisesekretsioon määravad iseloomuomadusi, kuivõrd iseloom on kasvatus ja miljöõ produkt.

Nõukogude psühholoogia loeb karakterit elukogemuste produktiks. Elukogemuste ja harjumuste füsioloogiliseks aluseks on dünaamiline stereotüüp (ajutiste seoste süsteem). Dünaamilise stereotüübi kujunemise seaduspärasused sõltuvad närvisüsteemi omadustest ja humoraalsetest protsessidest. Dünaamiliste stereotüüpide kogum ongi karakteri bioloogiline substraat. Muude bioloogiliste faktorite põhjal pole võimalik ennustada inimese käitumist. Üks ja sama bioloogiline fakt võib põhjustada väga erinevaid karakterijooni. Seejuures annab bioloogiliste omaduste tundmine väärtuslikku informatsiooni karakteri väljakujundamise kerguse või raskuse kohta / Merlin, 1969; 388 - 389 /. Karakteri see külg, mis on seotud harjumuste, suunduse ja suhtumistega, on täiesti miljöõ ja kasvatus produkt.

2. 3. K a r a k t e r i k o m p o n e n d i d

2.3.1. Karakterit tahteline külg

A.G. Kovaljov hoiatab formaalse lähenemise eest ja leiab, et karakterit vaadeldes peame silmas pidama ka sisu ja vormi ühtsust. Kui me esitame küsimuse - mida inimene teeb? - ja vastame sellele küsimusele, siis vaatleme karakteri sisu. Kuidas inimene seda teeb? - sel juhul vaatame vormi. Karakteri tahteline külg määrab vormi, moraalne külg aga sisu.

Ainult vormi vaadeldes saame abstraktsed karakteritüübid. See kehtib eriti välismaiste karakteroloogiate kohta (Bain, Ribot, Fouillée, Paulhan). Nendes karakteroloogiates jaotatakse inimesed vastavalt psüühiliste protsesside domineerimisele tunde-, tahte- ja mõistuseinimesteks; on välistatud elav, konkreetne inimene oma vajaduste, püüdluste ja huvidega. Aga pole muidugi ka õi-

ge ignoreerida vormi, milles karakter ilmneb, ja vaadelda ainult inimese vaimse elu sisu. Selline käsitlus viib karakteri mõiste asendamisele maailmavaatega, vajadustega, huvidega või nende kõigi summaga. / Kovaljov, 1965; 214-215. / Tahteinimeste puhul vaatleme, mida inimene tahab saavutada. Kui tahteinimesele omistatakse tunnus kasutada oskuslikult oma taht isiklike eesmärkide saavutamise vahendina, siis ei tähenda see veel, et ta on ainult tahteinimene, sest tema taht piiravad huvid, kalduvused jne. Näiteks võib mõni sportlane end füüsiliselt tugevasti pingutada, muus tegevuses on aga tahtejõuetu. Kas me võime teda nimetada tahteinimeseks? On ka selliseid "tahteinimesi", kes on alati tahtja osas: püüavad kõiki oma tahte allutada, ebaõnnestumise korral solvuvad. Need on tahtefanaatikud, kuivõrd siin tuleb arvesse omadus, mis on seotud suundusega - valitsemispüüd. Mõned "tahteinimesed" ei salli võõraid tahteid oma kõrval, sest nad näevad, et kaasinimeste tahe piirab nende taht. Need inimesed lähtuvad omakasupüüdest. Lõpuks on ka selliseid inimesi, kes, nähes, et kaasinimeste tahe on vastupidine, püüavad sel juhul oma tahtepingutusi veel enam suurendada. Oma tahte makspanemine muutub eesmärgiks omaette, inimene nagu naudib oma tahte võitu. / Utitz, 1925; 276-278. /

Tahe ilmneb ka inimese iseseisvuse puhul; inimene ei lase end mõjutada, leiab ise küsimusele lahenduse. Vastupidine joon iseseisvusele on sugereeritavus - tahte puudumine. Kumbki äärmus ei ole positiivne. Liigne iseseisvus näiteks võrdub kangekaelsuse ja põikpäisusega. Normaalne on mõlema tasakaal: õpetaja korralduste suhtes peab hea õpilane olema sugereeritav, kodukirjandi kirjutamisel aga iseseisev.

Tahteomaduseks on veel otsustavus ja kõhklevus. Üks inimene leiab probleemses situatsioonis lahenduse kiiresti, teine (tahtenõrk) seda ei suuda. Ent ka liiga kiire otsustamine on negatiivne omadus: see võrdub rutakusega,

kaalutlemise puudumisega. Sel juhul seisneb inimese tegutsemine impulsiivsetes aktides. Ühtlaselt peetakse kaalutlemist üheks intelligenti tunnuseks, seevastu liigset kõhklemist vastupidiseks näitajaks. Kuid siin tuleb silmas pida ka sisulist külge - mille kohta inimene otsuse langetab. Me hindame püsivust püstitatud eesmärkide taotlemisel ja taunime põikpäisust kui tahteäärmust. Teiselt poolt tuleb negatiivseks omaduseks pidada tahtenõrkust. Selline inimene vahetab sageli eesmäärke.

Karakterit tahteline külg on isiksuse struktuuris äärmiselt vajalik. Tahtejõuetu inimene ei saavuta soodsatest eeldustest hoolimata elus kuigi palju. Nõukogude psühholoogias omistataksegi seetõttu tahteomadustele kui inimese struktuuri ühele elemendile suurt tähtsust, kuid ei peeta võimalikuks võtta seda omadust karakteroloogia aluseks isiksuse suundusest lahutatuna.

2.3.2. Emotsioonide ja tunduste osa karakteri struktuuris

Tavaliselt on tundmused taandatavad kahele põhitundmusele - lõbule ja norule. Formaalselt lähenedes peaksid inimesed sel juhul olema kas lõbusad või norutajad. Lõbuinimesed oleksid need, kes näevad maailma läbi roosade prillide, on alati rõõmsas meeleolus, norutajad aga need, kes näevad kõiges üksnes halba.

Nõukogude psühholoogias ei piirduta aga nende kahe poolusega, vaid inimesi liigitatakse lisaks veel emotsioonide sisu järgi. Vaadeldakse inimese kõrgemaid tundmusi ja jälgitakse, milline tundmus on antud inimeses valdav. Nii saame kaastundlikud inimesed, kahjurõõmsad inimesed, vihkavad inimesed jne. See käsitlus on sisuline ja tunduvalt konkreetsem. Pealegi on karakteritüübid "lõbu" ja "norg" niisugusel liigitamisel taandatavad kergesti temperamenditüüpidele (melanhoolik ja sangviinik). Kui aga vaatleme tundeinimesi ka tunduste sisu seisukohalt, siis neid tüü-

pe enam temperamendile taandada ei saa. / Kovaljov, 1965; 218. /

Mõnikord liigitatakse inimesi veel sisseelamise (sissetundmise) võime järgi (Einfühlungsfähigkeit). Selle võime olemasolu või puudumine määrab kaasinimeste mõistmise määra. Kui see omadus on inimesel tugevasti arenenud, mõistab ta kergesti kaaslasi.

Silmas pidades tundmuste jaotust steenilisteks ja asteenilisteks, võib rääkida ka aktiivsetest ja passiivsetest inimestest.

Inimesi võib vaadelda veel nn. tunde- ja tun-derikkuse seisukohast. Tunde- ja tundevaesusest räägime juhul, kui inimesel pole välja kujunenud kõrgemaid dispositsioonilisi tundmusi.

Inimesi võib rühmitada samuti vastavalt tundmuste elavusele, kusjuures viimase all mõeldakse tundmuste väliseid ilminguid. Raske on aga kindlaks teha, kas sel juhul, kui inimene ei ole tunde- ja tundevaesusega (väliste ilmingute puudumine). Seda peaks aitama kindlaks teha introspektsioon.

Eristatakse veel kaheksa tüüpi kaasatundmist: 1) emotsioonide kaudu esile mingi välisobjekt (näit. kirjandustegevustele kaasatundmine); 2) funktsioonitundmused. Sellise vahekorra tegi kindlaks käesoleva sajandi kahekümnendatel aastatel saksa psühholoog E. Utitz. Funktsioonitundmustega on tegemist siis kui inimene ei ela kaasa väliste objektidele, vaid iseenda elamustele (tunnetab ja naudib neid elamusi). Seega igatsus seikluste järele on seotud funktsioonitundmustega. Naudinguallikaks ei ole siingi seiklus, vaid mitmesugused võimaliku seiklusega seoses olevad elamused. Mõnikord ei ole näiteks roima põhjuseks viha teise inimese vastu, vaid soov nautida mõrvari seisundit. Funktsioonitundmuste korral ei naudita mitte kunstiteost, vaid oma elamust kunstiteose nautimisel. Jõu- ja võimega ei naudi mitte oma jõu resultateid, vaid jõutunnet

endas. Kui inimesel on domineerivad funktsioonitundmused, siis pakub talle loomeprotsess palju rohkem kui loomingu-
produktide vaatlus. Inimene ei pruugi oma põhiloomult olla nukker, kuid ta tunneb nukrusetundest gaudingut.
/ Utitz, 1925; 278-281. /

2.3.3. Karakteri moraalne külge

Karakteri kolmas komponent on moraalsus. See väljendub suhtumises ümbritsevasse keskkonda. Võime eristada 1) suhtumist kaasinimestesse, kollektiivi; 2) suhtumist töösse; 3) suhtumist asjadesse; 4) suhtumist iseendasse; 5) suhtumist ühiskonda. 6) inimkond

Inimese moraalne külge on väga tugevasti seotud kõrgemate tundmustega, eriti aga moraalsete tundmustega. Aga ka siin ei soovitata abstraktset lähenemist, s.t. vaadelda tuleb mitte ainult vormi, vaid ka sisu (mida armastab inimene või mida vihkab jne.). Isiksuse moraalsel küljel on tihe seos isiksuse suunduse joontega. Suhtumised võivad olla kirglikud, aga ka külmalt arutlevad. Inimesel võivad olla kõrgelt arenenud esteetilised, moraalsed tundmused. Ta võib suhtuda nähtustesse aga kirglikult või mõistlikult. Karakteri tundmuslik külge on seotud samuti eetiliste normidega. Eetilised normid nõuavad, et inimene oleks oma välises käitumises talitsetud.

Võib olla ka nii, et kõik inimese tundmused leiavad väga ilmeka väljenduse, ehkki tegelikult need polegi nii rikkad. Sel juhul on tegemist madaldunud moraalsusega. Teistel inimestel võivad aga olla rikkad tundmused, kuid tundmuste väljendus on tugevasti pidurdunud.

Ameerika psühholoog A.A. R o b a c k leiab, et karakter väljendub instinktide pidurdamises. Vastavalt sellele, milliste eetiliste-loogiliste sanktsioonide abil see toimub, jaotatakse inimesed nelja tüüpi (iga tüüp iseloomustab erinevat eetilist taset): 1) kõrgeim tase - ins-

tinktide mahasurumine toimub intuiitiivselt, inimene käitub moraalselt, ilma et ta oleks teadlik moraalnormidest või kardaks õiguslikke sanktsioone; 2) kõrge tase - instinktide mahasurumine toimub eetiliste, esteetiliste ja religioossete veendumuste baasil; 3) keskmine tase - käitumist reguleerivad sotsiaalsed ja juriidilised printsiibid; 4) madal tase (iseloomutud) - käitumist reguleerib füüsiline heaolu. / Kovaljov, Mjassištšev, 1957; 34-35. /

Karakterit käsitlev kolme komponendina on siiski väga tinglik, sest kõik need komponendid on omavahel seotud ja moodustavad terviku.

2.4. K a r a k t e r i j o o n e d

Karakterijooned on kõige kitsamad isiksuse struktuuri all-lõigud. Enamik neist on taandatavad harjumustele, osa aga kujunenud välja võitluses negatiivsete harjumustega (enesevalitsemine).

Kuigi iseloomujoon on isiksuse element, võib see siiski varieeruda vastavalt elusituatsioonidele ja sõltuda teistest isiksuse joontest. Näit. sangviiniku enesevalitsemine erineb melanhooliku või flegmaatiku enesevalitsemisest, sageli ilmneb iseloomujoon ainult konkreetsetes situatsioonides (taktitunne üksnes sõprade suhtes, mitte aga laste või raukade suhtes) jne.

Karakterijoonete uurimisel

1) tuleb esile tuua ja kirjeldada vaadeldava inimese kõiki juhtivaid karakterijooni;

2) selgitada, analüüsida ja avada nende seesmine struktuur: vaadelda, millistes käitumisaktides ja kuidas iseloomujooned ilmnevad; millist osa etendab antud iseloomujoon karakteri üldises struktuuris, mis on antud iseloomujoone ilmingus individuaalset, mis tüüpilist;

3) määrata iseloomujoone arenguvõimalused. Selleks

peab teadma, et iseloomujooned ei ole staatilised - neil on oma dünaamika, s.t. kui teatud iseloomujoon esineb, siis võib ta ka muutuda. Oluline on seejuures, kui palju ja mis suunas on iseloomujoont võimalik muuta. Järelikult on küsimusel suur pedagoogiline tähtsus - mida saab antud inimesest teha? / Levitov, 1969; 118-124. /

2.4.1. Karakterijooni väljendav sõnavara

Iseloomujoonte väljendamiseks on palju termineid, mis aga rühmiti oma tekkelt erinevad. Osa on puhtpsühholoogilised terminid (emotsionaalsus, afektiivsus, impulsiivsus, pidurdamatus jne.), teised - kõnekeelest võetud (ilmselt hinnangulise tendentsiga, näit. mehisus). Mõned terminid, mida kasutatakse, on seotud konkreetse ajastuga, kuid tänapäeval saanud üldistatud tähenduse (rüütelik, orjalik, keiserlik). Paljud iseloomujooni tähistavad sõnad on võetud ka ilukirjandusest (nataašalik, hamletlik). Mõnikord kasutatakse terminitena isegi ülekanatud tähenduses sõnu, näit. koer poiss. Seega iseloomujooni väljendavate sõnade arv võib olla lõpmatult suur. Ka fraseoloogiliste väljenditega võib tähistada iseloomujooni. / Levitov, 1969; 124-125. /

Keele sõnavara kujuneb välja ühiskondliku tunnetuse käigus. Spetsiaalse sõnaga väljendatavad karakterijooned on ka vastavat keelt kasutavate inimeste poolt ühiskondlikult selgelt tunnetatud. Kuigi mingi omaduse väljendamiseks puudub sõna, siis see näitab, et see omadus ei ole veel selgelt tunnetatud või selle tunnetamine pole veel kuigi vana. Seega võib rahvuskeelte sõnavara uurimine anda informatsiooni inimeste tunnetustaseme kohta eri rahvuste piires.

Ükski inimene ei valda täielikult oma emakeele sõnavara ja selles, võrreldes ühiskondliku teadvusega, peegeldub individuaalse teadvuse piiratus. Karakterijooni

väljendavate sõnade puudulik tundmine näitab kaasinimeste ja ka iseenda tunnetamise madalat taset.

2.4.2. Karakterijoonte erinevus temperamendi- joontest

Vastavalt karakteri struktuurile võib karakterijooni jaotada tahtelisteks, moraalseteks ja emotsionaalseteks. Et emotsionaalsed jooned peegeldavad mõnel määral ka inimese psüühiliste protsesside ja käitumise dünaamikat (on selles mõttes lähedased temperamendijoontele), siis paljud välismaa psühholoogid ei tee vahet karakteri ja temperamendi vahel. Mõned autorid on püüdnud eristamisraskustest üle saada nii, et jätavad kõik emotsionaalsed jooned temperamendi valdkonda ja piirduvad karakterijoonte määratlemisel ainult moraalsete (suhtumusliku) ning tahtelise sfääriga.

Selline käsitlus on omane N.D. Levitovile. Moraalsete karakterijoonte alaliikidena toob ta esile kommunistliku ideelisuse ja printsiipaalsuse, nõukogude partiotismi, suhtumise töösse (laiskus, virkus, hoolikus jne.), suhtumise teadusesse, kunsti ja loodusesse (teadmistejanu, muusikaarmastus, loodusearmastus), suhtumise iseendasse (egoism, eneseväarikus) ning suhtumise teistesse inimestesse ja kollektiivi (ausus, abivalmidus, kollektivism jne.). Moraalsete omaduste kõrval tõstab N.D. Levitov karakterijoontena esile tahtelisi omadusi. Nende alaliikidena märgib ta karakteri aktiivsust ja energiat (aktiivsus, otsustavus, julgus, intensiivsus), karakteri organiseeritust (enesekontroll, pidurdatus, distsiplineeritus, enesekindlus), karakteri püsivust (kannatlikkus, vastupidavus, kangekaelsus). / Levitov 1969; 127-169. /

Sellesse klassifikatsiooni ei oska me paigutada aga selliseid jooni nagu elavus, elurõõm, optimism, liikuvus, vallatus jt. Need jooned tuleb paratamatult jätta temperamendi valdkonda. Seega tekib küsimus, miks me ei loe

temperamendijoonteks üsna mitmeid tahtelisi jooni (pidurdatus, vastupidavus, aktiivsus jne.). Tundub, et igapäevases kõnekeeles ei tehta tõepoolest vahet temperamendi ja karakteri vahel. Ühed ja samad sõnad tähistavad nii temperamendi kui ka karakteri erihooni.

Selgesti eristab karakterit ja temperamenti V.S. Merlin. Ta leiab, et iga karakterijoon esineb vaid vastavas tüüpilises olukorras, sest igas karakterijoones väljenduvad inimeste suhtumised vastavatesse olukordadesse ja tegevustesse. Näiteks keegi tütarlaps, kelle karakterit põhjalikult uuriti, oli koolis väga vaikne, häbelik, punastas kergesti, ei seltsinud klassikaaslastega. Kodus käitus ta täiesti vastupidiselt - oli elav ja seltsiv. Lapsel oli ilmselt võõrastav, aga võib-olla ka erakordselt lugupidav ja austav suhtumine koolisse, mis määras ka tema käitumisviisi. Häbelikkus ja seltsimatus ei olnud antud juhul mitte temperamendijoon, mis on sõltumatu suhtumisest ja ilmneb erinevates situatsioonides samataolisena, vaid karakterijoon.

Sellest näitest lähtudes annab V.S. Merlin karakteri definitsiooni: karakter on individuaal-omapäraste psüühiliste omaduste kogum, mis ilmneb antud inimesel vastavas situatsioonis tüüpilise tegevuse puhul ja mis on tingitud isiksuse suhtumisest sellesse situatsiooni. Suhtumised määravad nii inimeste elamuste kui ka käitumise omapära. / Pertovski, 1970; 385. /

Tähendab, kui mingi joon esineb ainult teatud situatsioonides ja on seotud kindlate suhtumistega, on tegemist karakterijoonega. Kui aga individuaalne joon on püsiv ja ühetaoline, sõltumatult suhtumistest ja situatsioonidest, on tegemist temperamendijoonega. Karakterijooned ilmnevad selgesti harjumuslikes, tüüpilistes situatsioonides, kuid temperamendijooned tulevad esile ekstreemsetes olukordades, näiteks ajadefitsiidi tingimustes.

2.4.3. Karakterijoonte vastastikune seos

Karakterijoonte omavahelised seosed ei vasta täielikult terminite loogilistele ja lingvistilistele seostele, siin on omad spetsiifilised seosed. Näiteks sugulasjooned, mis iseloomustavad ühte ja sama karakterjoont - delikaatsus, osavõtlikkus, kaasatundmine, enesevalitsemine, enesekriitilisus jne. -, ei ole lingvistiliselt sünonüümid. Tõsi, need sugulasjooned langevad karakteris sageli kokku ja sel juhul me räägime harmoonilisest karakterist. Kuid võib olla ka teisiti - kriitilisele suhtumisele iseendasse ei tarvitse kaasneda nõudlikkus enda vastu.

Karakterijoonte vahel võib olla ka põhjuslikud seosed: üks karakterijoon sõltub teisest. Näiteks lõtvus kui karakterijoon võib olla põhjustatud liiga kõrgest enesehinangust, suurelisusest. Jämedus ja jõhkрус võivad olla põhjustatud liigsest tagasihoidmatusest e. pidurdamatusest. Argus võib olla tingitud ebakindlusest. Viimasel juhul on ebakindlus näiteks küll põhjus, kuid mitte ainus ja ebakindlus ise on põhjustatud omakorda millestki muust.

Kolmandaks seoseks on alluvusseos - ühed karakterijooned on üldisemad, teised kitsamad. Siin valitseb ilmselt mingi hierarhia: tipus on üldisemad jooned, allpool vähem üldised jne. Nõukogude psühholoogias ei ole sellist karakteri analüüsi läbi viidud. Meie psühholoogidest vihjab sellele ainukesena N.D. Levitov.

H.J. Eysenck püüdis luua karakteri struktuuri mudelit. Ta ei räägi mitte alluvussuhetest karakterijoonte vahel, vaid karakterijoonte tasemetest. Kõige madalamal tasemel on tema järgi need inimese üksikud konkreetsete tegevused, milles karakterijooned ilmnevad. Järgmiseks tasemeks on harjumuslike käitumisaktide iseärasused, kolmandaks tasemeks - primaarsed karakterijooned. Koos moodustavad need kõik teatud tsükli ja on seotud isiksuse dimensioonidega. Kõige kõrgemaks tasemeks loeb H.J. Eysenck karakteritüüpe. Meie au-

torid peavad H.J. Eysencki lähenemist põhimõtteliselt õigeks. Ei nõustuta aga käitumisaktide ja harjumislike tegevuste karakteri joonteks lugemisega. Karakteri joonteks ei saa pidada ka inimese bioloogilisi kalduvusi. Karakteritüüpide lülitamine karakteri joonte tasemetesse pole samuti õigustatud, sest karakteritüübid tähendavad midagi muud kui karakteri jooned.

N.D. Levitovi arvates toimub inimeses pidev karakteri joonte ühinemine ja vastastikune mõjutamine. Iga joon saab näo vastavalt sellele, missuguste teiste karakteri joontega ta on seostunud. Emotsionaalsus (kirglikkus) võib suurendada sihipärasust või püsivust. Ta võib aga anda sihipärasusele ka tagasihoidmatuse varjundi. Sel juhul on sihipärasus ja emotsionaalsus seotud pidurdamatusega - siin lisandub mõlemale karakteri joonele negatiivne varjund. Mõnikord omandab emotsionaalsus haigusliku vormi: inimene hakkab ebaadekvaatselt reageerima välisärritajatele, tekivad põhjendamatud hirmuelamused. Sellistel juhtudel on inimesel raske säilitada tegevuse sihipärasust. Samuti võib esineda kerge kiretu pidev emotsionaalsus, mis võib hakata kahjustama püsivust ja organiseeritust. Paljud elavaloomulised inimesed on oma tegevuses viljatud, nende emotsionaalsus on pinnaline, ei stimuleeri tahtomadusi. Emotsioonide puudumine jätab inimese ilma tähtsatest motiividest, mis põhinevad emotsionaalsel suhtumisel töösse.

Hinnang karakteri joonele sõltub sellest, missugune on karakteri joonte omavaheline seos. Näiteks kui tagasihoidlikkus esineb koos tööarmastusega, enesekriitilisusega, töö austamisega jne., siis on see positiivne. Kuid tagasihoidlikkus võib olla seotud ka laiskusega. Initsiatiivsus ilma enesekontrollita viib selleni, et inimene hakkab harrastama mõttetuid projekte.

Neljandaks seoseks on vasturääkivuse seos. Ühe joone olemasolu eitab teise olemasolu. Üks joon nagu võitleb teise joone vastu. Kord on inimene laisk, siis jälle väga

hoolas ja virk. /Levitov, 1969; 169-172./

Karakter pole mitte karakteri joonte summa: erinevad karakteri jooned sõltuvad üksteisest, moodustavad ter-
vikliku struktuuriga süsteemi. Piisab vaid mõne karakteri
teri joone tundmisest, et otsustada teiste joonte ole-
masolu üle. Kui inimene on liiga auahne ja endast üli-
kõrgel arvamusel, võime ette öelda, et ta ei suutu
kaasinimestesse ei heatahtlikult ega ka lugupidavalt.

Psüühiliste omaduste vastastikku seotud süsteeme
nimetatakse sümptomkompleksideks e. faktoriteks. Sümp-
tomkompleksid on vastandlikud (polaarsed). Ühel inime-
sel võivad näiteks sümptomkompleksi "indiviid-kaasinime-
sed" kuuluda sellised jooned, nagu veendumus iseeneses-
se, enesega rahulolu, eneseusaldus, kaasinimeste ja
ühiskondliku arvamuse mitteametamine, suletus jne.
Teisel inimesel sisaldab seesama sümptomkompleks aga
vastupidiseid jooni: veendumuse puudumine iseendasse,
tagasihoidlikkus, kuulekus, pehmus, seltsivus, avameel-
sus, kollektivism jne. Süsteem "indiviid-kaasinimesed "
sisaldab endas alati need jooned, mis lähtuvad suhtu-
mistest kaasinimestesse ja iseendasse. / Merlin, 1970;
390-391. /

Inimeste vaatlemisel ja hindamisel pole mõtet jäl-
gida iseloomujooni isoleeritult, vaid ikka komplekselt.

2.5. T ü ü p i l i n e j a i n d i v i d u a a l n e k a r a k t e r i s

Kodanlikud psühholoogid rõhutavad üldinimlike, tüü-
piliste joonte olemasolu inimese karakteris. Tuuakse
esile abstraktseid karakteritüüpe (orjatüüp, valitseja-
tüüp jne.), mis kehtivad alati, kõikidel aegadel. See
võimaldab põhjendada klassiühiskonna olemasolu: inim-
loomus on juba kord niisugune. Meil sellist käsitlust

ei tunnistata. Nõukogude psühholoogias loetakse karakter ühiskondlik-ajalooliste nähtuste hulka kuuluvaks ja seda uuritakse ajaloolis-konkreetselt. Lähtutakse sellest, et inimestel on ainulaadsete ja kordumatute joonte kõrval ka ühiseid jooni. See on tingitud sellest, et inimgrupil on ikka enam-vähem ühesugused elu- ja kasvutingimused - need kujundavad välja grupile omased tüüpilised jooned. Samal ajal ei ole elu- ja kasvutingimused siiski täpselt identsed: inimestel kujunevad üldiste joonte kõrval välja ka individuaalsed jooned.

Tüüpilisest karakterist võib rääkida kui üldiste ja oluliste joonte kogumist, mis on ühised teatud inimgru-pile. Need jooned peegeldavad ühiseid elutingimusi ja nad esinevad enam-vähem grupi iga esindaja juures.

Tüüpilisi karakterijooni määravaks grupiks võib olla rahvus. Erinevatel rahvustel on erinevad harjumused, mo-raalsed tõekspidamised, suhtumised. Rahvus ei ole aga kunagi täiesti homogeenne. Rahvuse liikmeid eristavad tüüpilised jooned, mis on seotud klassikuuluvusega. Nii-siis on iga inimese karakteris midagi tüüpiliselt rah-vuslikku ja tüüpiliselt tema klassile omast. Lisanduvad omakorda tüüpilised soolised, vanuselised, professionaal-sed jne. jooned. Kõigele sellele lisanduvad veel indivi-duaalsed jooned.

Samuti tuleb arvestada geograafilist keskkonda. Sa-geli räägitakse lõunamaisest ja põhjamaisest tüübist. (Tavaliselt seostatakse see temperamendiga, kuigi mõjus-tusi on ka karakterijoonete osas.) Lõunas on näiteks elu-tingimused soodsamad ja see kujundab karakterit omamoo-di.

Ilmsiks tulevad ka rassilised erinevused, kuigi need enamasti langevad kokku geograafiliste faktoritega.

Eelnevaist suuremat mõju avaldavad karakterile aga kultuuripiirkonnad. Ameerika teadlased väidavad oma uu-rimuste põhjal, et individuaalsed erinevused ei ole seo-tud niivõrd rassiga kui just kultuuripiirkonnaga. Aasia

elutingimused on näiteks kujunenud teistsugusteks juba religiooni tõttu. Sellest on tingitud erinev ülema ja alluva vahakord, suhtumine naistesse jne. - kõik need määravad omakorda ära karakterijooned. Pole vaid selge, kuivõrd elutingimustest tingitud omadused on muutunud pärilikeks. Näiteks ei ole Inglismaal elavate hindude välises käitumises erinevusi tavalises situatsioonis. Kui nad aga satuvad erakordsetesse olukordadesse, siis käituvad nad oma kultuuripiirkonna kommete kohaselt. Ilmselt lõovad välja lapsepõlvkogemused ja temperamendijooned, mis erinevad inglaste omadest.

On selgunud, et rahvuste erinevused pole nii määravad kui kultuuripiirkondade erinevused. Näiteks on erinevus eestlaste ja lätlaste vahel väiksem kui eestlaste ja ungarlaste vahel.

Karakterit puhul tuleb arvestada ka professionaalseid grupe. Nõukogude psühholoogias on küll ainult vihjeid sellele. Tugev erinevus on linna- ja maainimese vahel. See on tingitud erinevast tööst, aga ka elukeskkonnast. Väidetakse, et maainimesel on enam arenenud kaemuslik tunnetamine, linnainimesel aga verbaalne sfäär.

Üldrahvalikus keeles kasutatakse sageli väljendeid "rätsepatüüpi", "kelneritüüpi", "koolmeistritüüpi" jne. inimesed. Elukutsele on omased teatud tüüpilised jooned, mis tagavad sel alal edu. Varem võtsid lapsed üle oma vanemate elukutse ja neile sisendati selliseid jooni juba varasest noorusest peale. Mõnikord toimus elukutse valik sunniviisil, mõnikord aga olid vajalikud omadused kooskõlas inimese eeldustega. Kutsetöö sobivuse korral võtab inimene kergesti üle karaktersed jooned. Õpetaja elukutsel on omad tüüpilised jooned. Kui inimene satub õpetajaks juhuslikult, siis tal puudub, vähemalt algul, õpetajalik iseloom. Nendel inimestel, kes oma kutsetööd ei tee südamega, ei kujune välja ka professionaalset karakterit.

Elukutseliste iseärasuste puhul tuleb arvestada ajas-

tut. Näiteks võime tuua vabrikutöölise kodanlikus ja sotsialistlikus ühiskonnas. Mõned professionaalselt karaktersead jooned on erinevatest ajastutest hoolimata sarnased.

Paljudele kunsti alal tegelejatele on omased ühised jooned. Saksa karakteroloog E. U t i t z vaatleb kunstnikukaraktereid kolmes grupis: a) ühed, kes seisavad kunsti kõrval - kunst on neist väljaspool, nende tegevus on suunatud sellele, et luua väärtuslikke kunstiteoseid; nad arendavad peensusteni välja tehnilised võtted teoste loomiseks; b) inimesed, kes on nagu kunstiteose sees - kehasuvad ise omakangelastes; helilooja nutab või naerab oma meloodias; c) isikud, kellele kunstiteos on vahend iseenda väljendamiseks. Tantsijanna kasutab kunsti oma ilu ja graatsia täielikuks esiletoomiseks. Maalija püüab teoses edasi anda oma ideid. Iga tüüp neist võib olla omaette väärtuslik. E. Utitz arvab, et see rühmitamine on ülekan-tav ka teadlastele. / Utitz, 1925; 371. /

Üldiselt on individuaalset tüüpilisest küllalt raske eraldada. Tuleb arvestada, et iga ühiskondlik epohh toob endaga kaasa teatud spetsiifilised karakteritüübid. Feodalismi ajal eksisteerisid tüübid "rüütel", "kaupmees", "pärisori" jne. Kodanlik aeg lõi kodanlase ja proletaarlase tüübi. Meie aeg tõi endaga kaasa nõukogude inimese tüübi.
God Save Us!

2.5.1. Näiteid karakterite tüpologiseerimisest varasemas psühholoogias

Karakterite klassifitseerimise aluseks on võetud sa-geli põhilised psüühilised protsessid, sest neid peetakse karakteri struktuurielementideks. Nii loeb prantsuse psühholoog A. F o u i l l é e (1838 - 1912) karakteri struktuurielementideks sensitiivsust, intellektuaalsust ja taht. Vastavalt sellele jaotab ta inimesi sensitiivseteks (kaemuse- ja tundeinimesed), intellektuaalseteks

(mõistuseinimesed) ja tahtelisteks (teoinimesed) tüüpideks.

Sensitiivsed tüübid jagunevad alatüüpideks vastavalt sellele, missugune seos on sensitiivsusel teiste karakteri struktuurielementidega. Alatüübid on järgmised:

- a) sensitiivne, kuid vähe tahet ja vähe mõistust;
- b) sensitiivne; tugev tahe, kuid mõistust vähe;
- c) sensitiivne; hästi arenenud mõistus, kuid nõrk tahe.

Esimesed on impulsiivsed inimesed, kes toimivad bioloogiliste tarvete mõjul. Neil puudub pidurdus. Iga uus kiring paneb nad kohe tegutsema, eelmine kiring kustub uue mõjul.

Teine on ohtlik tüüp. Inimesi iseloomustab tugev afektiivsus ja tahe. Afektid on püsivad, mõistuse kontroll aga puudub. Paljud kurjategijad kuuluvad just sellesse tüüpi.

Kolmas tüüp inimesi tunnetab sügavalt maailma nähtusi, kuid ei realiseeri oma kavatsusi.

Ka tahtelised karakterid jaotab A. Fouillée alatüüpideks:

- a) tugev tahe, kuid nõrk sensitiivsus ja vähe mõistust (kangekaelsed ja tõrksad inimesed);
- b) tugev tahe, tugev sensitiivsus, kuid vähe mõistust (äkilised ja ägedad inimesed);
- c) tugev tahe, tugev mõistus, kuid vähene tundlikkus (külmalt arvestavad inimesed).

Kolmas rühm - intellektuaalsed karakterid - jaguneb järgmiselt:

- a) abstraktsed inimesed;
- b) kujundilised karakterid.

Intellektuaalseid karaktereid võib aga jaotada ka induktiivseteks ja deduktiivseteks. / Fouillée, 1896; 145-148. /

Adolf Stöhr annab karakteritüübid tarvete hierarhia alusel, s.t. isiksuse struktuuris loetakse määravaiks tarbeid e. tunge. Ühed tarvetest võivad olla prevaleerivad teiste üle. Nende vahel võib tekkida kokkupõrge ja see tung,

mis võidab, määrab tüübi. Kui valitsevaks tungiks on enesealalhoitung, siis kujundab see egoistliku karakteri. Kui võitjaks jääb tung ilu järele, siis tekib esteeditüüp. Kui valitsejaks jääb tung teadmiste järele, siis kujuneb uurija, teadlase karakter (tüüp). Kui aga domineerib konstruktiivsuse tung, siis saame loova e. kunstnikukarakter. Eristatakse veel eetilist karakteritüüpi - sel juhul on aluseks käitumisharjumuse vajadus. / Stöhr, 1972; 524-527. /

2.5.2. Karakteritüübid karakteri joonte struktuuri järgi

Karakterijooned moodustavad teatud struktuuri, mida iseloomustavad kindlad tunnused.

Üheks tunnuseks on karakteri määratletus (selgepiirilisus). Võib eristada määratletud ja määratlemata karakteriga inimesi. Määratletud karakterist räägime juhul, kui inimese karakteris on mõni joon domineeriv. (Domineerida võivad ka vastandlikud jooned.) Määratlemata karakter on aga ähmane nagu fokuseerimata kujutis. See võib olla tingitud karakteri madalast arengutasemest. Määratletud karakter on harilikult positiivne, kuid võib olla ka negatiivne (näit. selgepiiriline egoist).

Teine iseärasus on karakteri terviklikkus, harmoonilisus. Võime rääkida harmoonilise ja ebaharmonilise karakteriga inimestest. Tervikliku karakteriga inimesega on meil tege mist juhul, kui karakterijooned on omavahel sugulusseoses, kui karakteris puuduvad vasturääkivad jooned. See terviklikkus ei tarvitse aga olla igakülgne. Mõnikord esineb vastuolu nõuete nivoo ja võimete (võimaluste) vahel. Seevastu paljude eesmärkide olemasolu ei ole karakteri terviklikkusega vastuolus. Inimesel võivad olla erinevad eesmärgid erinevate asjade suhtes, kuigi suund peab olema neil eesmärkidel ühine.

Ebaharmoniline on karakter, mille puhul erinevates

tingimustes erinevalt käitatakse. Näiteks töö juures tugeva tahtega inimene võib perekondlikus elus, kodus olla nõrga karakteriga.

Kolmas on karakteri komplitseeritus (keerulisus). Nii siis keeruka ja lihtsa karakteriga inimesed. Eristusaluseks võib võtta karakteriomaduste rikkuse: mida rohkem ilmseid jooni, seda komplitseeritum on karakter. Keerulisus võib esineda koos harmoonilisusega, aga ka koos eaharmoonilisusega. Tavaliselt arvatakse, et avatud loomusega inimeste karakter on lihtsam kui kinnistel inimestel. Alati pole see siiski nii: mõnikord võib kinnise iseloomuga inimene teatud kasu taotledes näidata end ka avatud karakterina.

Karakterit kitsus e. piiratus on omane inimestele, kellel on suundus ainult oma kitsale erialale. Selliste inimeste karakterit iseloomustab tavaliselt ka lihtsus.

Karakterit neljas struktuuriomadus on dünaamilisus. Sellel põhjal saame dünaamilised ja staatilised karakterid. Dünaamilise karakteri puhul teatud karakterijooned süvenevad või tekib juurde uusi jooni. Vastavalt sisule võivad need muutused olla positiivsed või negatiivsed. Puhtalt staatilisi karaktereid ei leidu, mõiste on suhteline: staatilise karakteriga on tegemist juhul, kui inimene, hoolimata elutingimuste muutumisest, jääb ikka iseendaks. See on mõnikord väga positiivne (näit. põhimõttekindlad inimesed). Karakterit suur dünaamilisus võib aga viia konformismini.

Viimaseks tunnuseks on karakterit originaalsus. Vastavalt sellele võime inimesi jagada tavalisteks ja originaalseteks. Tuleb aga vahet teha tõelise ja pseudooriginaalsuse vahel. Paljudel inimestel on kalduvus originaalitseada oma välimusega, samuti võib originaalitseada ka oma sisemusega. Kui inimene lihtsalt tahab paista erinev, siis on ta pseudooriginaalne. Tõeline originaalsus avaldub seesmise olemuse erinevuses. Inimese positiivsus sõltub sellest, kas ta originaalsus on ühiskondlikult

2.6. K a r a k t e r i a v a l d u m i n e

2.6.1. Karakterilmmemine tegevuses

Inimestevahelised karakteroloogilised erinevused ilmnevad kõige selgemini inimeste tegevuses - töös, õppimises ja mängus. Üks ja sama inimene käitub mitmesugustes tööprotsessides erinevalt, vastavalt sellele, kas töö on talle meele järele või mitte, kui edukas ta on töös jne. Nii võib inimene oma armastatud tööd teha initsiatiivselt ja püsivalt, teisi töid aga vastumeelselt, pealiskaudselt ja passiivselt. Sel juhul ei saa talle omistada selliseid karakterijooni nagu töökus, vastutustunne, kohusetunne, aktiivsus ja initsiatiivsus.

Rääkides töö karakteroloogilisest tähendusest, tuleb silmas pidada nii töötempot kui ka töö kvaliteeti. Töötempo sõltub küll teatud määral temperamendist, kuid ka karakteril on selles küllalt oluline osa. Tuleb arvestada, et töö aeglus ega ka kiirus pole mingi ühe, konkreetse karakterijooni ilminguks, vaid võib igal konkreetsel juhul olla tingitud eri karakterijoonest. Aeglane töötempo võib ühtedel inimestel olla tingitud täpsuse püüdlusest, kaalutlemisest, teistel laiskusest, kolmandatel ebakindlusest, hirmust vigade ees jne. Kiire töötempo on väga sageli seotud tahtelise aktiivsusega, otsustavuse ja julgusega, võib aga olla tingitud ka pealiskaudsusest, rutakusest, vastutustunde puudumisest jne. Töö kvaliteedis peegeldub peamiselt oskuste ja vilumuste tase, kuid teatud mõju töö kvaliteedile avaldab ka karakter. Tööarmastus, kohusetunne, vastutustunne, täpsus, enesekriitilisus - need on iseloomujooned, mis tagavad töö kvaliteedi. Paljudel juhtudel on töötempo ja töö kvaliteet positiivses korrelatsioonis, kuid kaugeltki mitte alati. On inimesi, kellel on tööprotsessis suundus kii-

rusele ja kes saavutavad kiiruse kvaliteedi arvel. Nendele inimestele on omased sellised iseloomujooned, nagu lohakus, pealiskaudsus, räpakus, rutakus jne. Teistel inimestel on aga töö kvaliteet kõrgema väärtusega kui töötempo. Need on ettevaatlikud, tähelepanelikud, enesekriitilised inimesed. Kuid me ei saa öelda, et ka need inimesed oleksid kõige väärtuslikumad töötajad. Kaasajal nõutakse töötajatelt kiiret ja kvaliteetset tööd. Kui nüüd inimene kvaliteedi tõstmise eesmärgil aeglustab lubamatul määral töötempot, siis jääb tal vajaka kohusetundest ja vastutustundest.

Väga selgesti avaldub karakter ka õppimises. Kui me jälgime, kuidas õpilased valmistuvad õppetunniks, võime kergesti öelda, millisele õpilasele on omased püsivus, organiseeritus, tähelepanelikkus, kohusetundlikkus, sihipärasus jne. Paljud karakterijooned ilmnevad ka õppetunnis. Lapse tähelepanelikkuses uue aine esitamisel peegeldub vaimne aktiivsus, kohusetunne, teadmistejanu, õpetajast lugupidamine jne. Kaasõpilaste vastuste tähelepanelik kuulamine näitab lugupidamist kollektiivist ja klassikaaslastest. Vastamine klassi ees näitab, kui võrd suudab õpilane ennast valitseda, kui võrd enesekriitiline ta on. Väga hästi ilmneb karakter õpilaste iseseisvas töös. Igal tööil on oma individuaalne stiil, milles ilmnevad töö tegija karakterijooned. Vanemate klasside õpilaste karakteri kohta võib saada informatsiooni nende kirjandite stiilist. Veelgi täpsem on informatsioon, mille me saame mitte töö resultaatide, vaid tööprotsessi enda vaatlusest. Sageli ilmneb karakter selgemini klassivälises tegevuses kui õppetunnis. Sellepärast on üsna tavaline, et õpetaja õpib oma õpilasi täielikult tundma alles siis, kui ta jälgib neid ka väljaspool õppetööd. Juba see fakt ise, millise tegevuse õpilane vaba aja sisustamiseks valib, on küllalt informatiivne. Ühed õpilased eelistavad lugemist, teised sporti, kolmandad teatris või kinos käimist. Oluline on siin

ka kooliväliste huvide püsivus, kooliväliste tegevuste sooritamise süsteemsus, täpsus, kergus ja kiirus. Samuti on oluline aktiivsus tegevuste otsimisel ning iseseisvus ja leidlikkus nende täitmisel.

Üheks klassi- ja koolivälise tegevuse liigiks on mängimine. Mängus ilmneb karakter küllalt selgesti. Heaks näitajaks on mängu valik. Ühtedele meeldivad kollektiivsed, teistele individuaalsed mängud; ühed eelistavad nn. "istumismänge", teised aga liikumismänge; ühed armastavad ise mänguasju ja -vahendeid valmistada, teised kasutavad meelsamini poest ostetud mänguasju. Mängu vaatlus näitab, et ühed lapsed alustavad mängu väga aktiivselt ja hoolsalt, kuid ei suuda neid kunagi lõpuni viia. Mängus peegelduvad sellised karakterijooned nagu initsiatiivsus, julgus, vastupidavus, püsivus, kollektiivsus, seltsimehelikkus, abivalmidus, aga ka egoism, agressiivsus, abitus, saamatus, argus jne.

Üheks spetsiifiliseks tegevuse liigiks on käitumine kitsamas tähenduses (vene k. ПОСТУПОК). N.D. Levitov mõistab selle all tegu, mis allub ühiskondlikule, moraalsele ja juriidilisele hinnangule. See avaldub tavaliselt kaasinimes-tega suhtlemises (delikaatsus, alturism, seltsimehelikkus jne.). Sageli ei piisa sellest, et tunneme ainult käitumisakti ennast, tarvis on arvestada ka põhjusi. Karakter väljendub rohkem käitumise motiivis kui käitumises endas. Näiteks haiget kolleegi võime külastada mitmel põhjusel. Ka välisel viisakusel õpetajasse suhtumisel võib olla mitu põhjust. Küllalt huvitav on jälgida, millist järeloomõju avaldab inimesele negatiivne tegu. Siin ilmnevad jälle karakterijooned: üks püüab end õigustada, teine kahetseb siiralt. / Levitov, 1969; 182-190. /

2.6.2. Karakteri ilmnemine kõnes

Kõnes väljenduvad nii temperamendi- kui karakterijooned. Ühed inimesed räägivad palju, teised vähe. Kõnerohkust ise-

loomustab jutukus. Jutukusel on erinevad vormid, erinevad astmed. Üks on huvitav kaasvestleja, teine lobiseja. Jutukus näitab enesekindlust, egotsentriismi, ilutsemise soovi. Mõnikord inimene räägib sellepärast, et kaasinimesel on igav, s.o. viisakusest. Kuid jutukus võib olla seotud ka egoismiga. Lobisemine võib olla tingitud erinevatest karakteriomadustest, näidata enesevalitsemise puudumist (annab keelele vaba voli). Sageli esineb lobisemine ebaaruka avameelsuse või ülepakkunud avameelsusena - inimene arvab, et kõik sobib ära rääkida. Mõnikord püüab inimene jätta endast elava inimese muljet sellega, et palju räägib.

Sõnakehvus võib olla tingitud positiivsetest joontest, näit. vastutustundest oma sõnade eest, aga ka kavalusest (kõike pole kasulik ära rääkida), tagasihoidlikkusest, arglikkusest, umbusklikkusest.

Kõne võib olla paljusõnaline või lakooniline. Kas jutukas inimene on paljusõnaline ja vähejutukas lakooniline? Selgub, et seos on olemas. N.D. Levitovi katseandmete põhjal olid 16 katseisikust 3 jutukad ja paljusõnalised, kolm mittejutukad ja lakoonilised, kaks jutukad, kuid lakoonilised (ei teinud tühje sõnu). Kolm inimest olid mittejutukad, kuid paljusõnalised.

Oluline on ka kõne sisu, see, millest inimene räägib. Kõne alla tulevad temaatika valik ja põhjalikkus. Ühed piirduvad kõneldes kitsalt oma huvidega. (näiteks õpetajad räägivad sageli ainult kasvatustööst) - see annab tunnustust karakteri kitsusest, teised kõnelevad paljudel teemadel. Samuti on tähtis, kas inimene räägib iseendast või on kõneobjektiks teised (näitab suundust iseendale või teistele), kas juttu on südamelähedastest või erapooletutest asjadest. On näiteks inimesi, kes ei räägi kunagi südamelähedastest asjadest. See võib olla kinnisuse, häbelikkuse, samuti tagasihoidlikkuse tunnuseks (viimasel juhul: võib-olla kaasinimest ei huvita need asjad, mis mi-

nüle on südamelähedased) või olla seotud ka enesevalitsemisega: tahab endast rääkida, kuid ei tee seda.

Isiksuse jooned ilmnevad kõnes rohkem siis, kui kõneldakse konkreetsetest asjadest, sest abstraktsetel teemadel kõneldes korratakse enamasti mingit üldist arvamust.

Oluline on ka kõnestiili olemasolu või puudumine, teatraalsus või mitte. Ka kõne välised iseärasused (kiirus, aeglus, voolavus) omavad tähtsust.

Juba 30. aastatel püüti eksperimentaalselt uurida, kuid võrd on võimalik kõne väliste tunnuste järgi kindlaks määrata iseloomuhooni. Püüti määrata intelligentsi, karakterijoontest tagasihoidlikkust, otsustavust, enesest lugupidamist jt. N.D. Levitov peab täiesti reaalseks, et kõnestiilis väljendub karakter. Tuleb vaid arvestada, et kõnestiil võib olla teeseldud või siiras. Laste kõne on harilikult siiram kui täiskasvanute kõne. See, kas valdavalt esineb siiras või tehtud kõne, iseloomustab järelikult karakterit, suhtumist kaasinimestesse. (Teatud määral esineb analoogiline olukord kirjaliku kõne puhul). Oluline on ka see, kas inimesel on kalduvus oma mõtteid väljendada suuliselt või kirjalikult. Kirjalikku kõnet eelistavad tavaliselt endassetõmbunud, häbelikud inimesed. Kuid ühe või teise eelistamise põhjuseks võib olla ka vilumuste või harjumuste olemasolu või puudumine. Näiteks uurimisinstituutides töötavatel teadlastel on vastavalt nende töö spetsiifikale sageli eelistatumaks väljendusviisiks kirjalik kõne, pedagoogidel aga suuline väljendus. Introvertne õpetaja võib olla suulises kõnes osavam kui ekstravertne teadlane, kuigi üldiselt eelistavad introvertsed inimesed kirjalikku kõnet suulisele. /Levitov, 1969; 190-199./

2.6.3. Karakteri ilmnemine välimuses

On väidetud, et karakteri üle otsustamine välimuse põhjal olevat ebateaduslik. Kuid kunstiteostes (maalis, skulptuuris jne.) antakse karakter edasi just välimuse kaudu. Ka kirjanduses on olulisel kohal tegelaste väline iseloomustus (portree). Rahvas ütleb, et inimese nägu on tema hinge peegel. Niisiis võime inimese kohta päris kindlasti üht-teist otsustada ka välimuse põhjal.

Eristada tuleb staatilisi ja dünaamilisi jooni. Välimuse staatilisteks joonteks loetakse pea, huulte, silmade ja nina ehitust, dünaamiliste joonte all mõeldakse miimikat.

Füsiogonoomikaõpetus pärineb 18. saj. teiselt poolelt, mil prantsuse teadlane J.C. Lavater (1741-1801) avaldas neljaköitelise teose inimese tunnetamisest näojoonte järgi. Inimese vaimne olemus pidi peegelduma otsaesises, emotsionaalsus näomusklite ja näo ning kaela kujus. See õpetus püsis küllalt kaua. Alles 20. sajandil kuulutati selline lähenemine ebateadlikuks.

Sama saatusel elas läbi ka grafoloogia (levis 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul Euroopas), mis algul tundus väga paljutõotavana. Näit. üks grafoloogia seisukoht oli, et kui inimene jätab tähed alt lahti, siis näitab see inimese kuritegelikke kalduvusi.

Sõjajärgsel perioodil on nii füsiogonoomika kui grafoloogia uuesti ellu ärrganud. Nende probleemidega on väga palju tegelnud Lääne-Saksa teadlased.

N.D. Levitov arvab, et näojoonte põhjal võib siiski nii mõndagi inimese kohta ütelda (küll mitte inimese eelduste kohta), sest näojoontes väljendub inimese minevik. Samuti näeme me palju silmadest, kuigi pole päris selge, miks. Inimese üle otsustatakse ka naeratuse põhjal: inimesed, kes kunagi ei naerata, on tavaliselt külmad. Naeratus võib samuti väljendada irooniat, kohmetust, usu puudumist iseendasse, aga ka heatahtlikkust, pehmust. Eksperimentaalsed uuringud

näojoonte ja iseloomujoonte seose kohta ei ole esialgu tulemusi andnud.

Karakterit aitab avada ka žestikulatsioon, väljendades emotsionaalsust, enesevalitsemisvõimet jms. Sageli näitavad žestid ka teesklust. Samuti ütleb meile üht-teist see, kas inimene riietub lohakalt või korralikult. Väga täpne, korralik riietus näitab mõnikord pedantsust, lohakus aga lugupidamatust kaasinimeste suhtes. Karakter peegeldub teatud määral korterisisustuses. /Levitov, 1969; 199-205./

2.6.4. Situatsiooni mõju karakteri- joonte ilmnemisele

Karakterijooned võivad ilmnedagi kord kindlapiirilistena, kord ebaselgelt, kord moonutatult. Välismaised koolkonnad peavad kõige ilmekamaks karakteri avaldumiskohaks erakordseid situatsioone, s.t. selliseid juhtumeid, kus arvesse tuleb alateadvus. N.D. Levitov seda seisukohta ei jaga. Ta leiab, et karakter ilmneb kõige enam harjumuslikes situatsioonides, sest erakordseis situatsioonides käituvad inimesed väga sarnaselt: individuaalsus kahaneb, toimub teatud assimilatsioon. Kodanlike seisukohtade järgi on karakter sünnipärane. Elu jooksul omandatud käitumisviisid varjavad tegelikku karakterit: erakordsetes olukordades maskeering kaob. Nõukogude psühholoogia väidab vastupidist - karakter kujuneb elu jooksul, sünnipärased on ainult alged mõne joone väljakujunemiseks. Seetõttu avaldub karakter kõige paremini tavalistes olukordades. On arvatud, et assimileerumine toimub ühtedel inimestel erakordsetes olukordades, teistel mitte. Väidetakse ka, et igale karakterijoonel on omane teatud situatsioon, kus see karakterijoon kõige paremini esile tuleb. Näiteks julgus ja vaprus ilmnevad kõige paremini hädaohu korral. Situatsioonide hulka tuleb arvestada ka inimese tervislik seisund, enesetunne, sest halva enesetunde puhul käitub inimene ta-

valisest erinevalt. Niisiis peab enne karakteri vaatlemist saama ülevaate inimese tervislikust seisundist. Näiteks laps võib jonnida või olla saamatu mingis tegevuses just halva enesetunde mõjul. Ja kui need tegurid korduvad, siis võib vastav käitumisviis muutuda püsivaks omaduseks. Sage- li muutub haigete laste iseloom just sel põhjusel. On aga inimesi, kellega ei toimu ka sellistel juhtudel erilisi muutusi (tavaliselt muutuvad dünaamilised karakterid). Ka- rakteri ilming sõltub ka rollist, mida inimene antud situ- atsioonis etendab. Tõel võivad ilmuda ühed karakterijoo- ned, kodus, perekonna keskel aga teised. /Levitov, 1969; 205-212./

Et nõukogude psühholoogid eristavad karakterit ja tem- peramenti ja määratlevad karakterit kui harjumuste resul- taati, siis on väga hästi mõistetav, miks karakteri uuri- misel tuleb arvestada situatsioonide erinevust ja eelista- da just tüüpilisi, harjumuslikke situatsioone: erakordse- tes olukordades võivad selgelt esile tulla küll tempera- mendijooned, kuid mitte karakterijooned.

2.7. K a r a k t e r i u u r i m i s e m e e t o d i d

2.7.1. Vaatlusmeetod

Kõige laialdasemalt kasutatavaks karakteri uurimise meetodiks on vaatlusmeetod. Vaatlus peab vastama nõudeile, mis esitatakse igasugusele psühholoogilisele vaatlusele.

Iseloomu uurimisega tegelevad nii üld- kui diferent- siaalpsühholoogia. Mõlemad kasutavad samu meetodeid, kuid eesmärk ja katse plaan on neil erinev. Üldpsühholoogia ees- märgiks on selgitada karakteri üldisi seaduspärasusi, näi- teks karakterijoonte omavahelisi seoseid, karakterijoonte kujunemist jne. Diferentsiaalpsühholoogia uurib, mille poo- lest üks konkreetne inimene erineb teisest, tegeleb indi-

viduaalsuse väljaselgitamisega. Seejuures peab diferentsiaalpsühholoogia toetuma üldpsühholoogiale. Individuaalsete erinevuste selgitamisel tuleb näiteks lähtuda üldpsühholoogia mõistete süsteemist. Kuid üldpsühholoogia toetub mõnes mõttes omakorda ka diferentsiaalpsühholoogiale, kontrollides näiteks karakteritüüpide tegeliku kehtivust. Üldpsühholoogia on rohkem spekulatiivne - sageli dedutseeritakse, luuakse loogilisi süsteeme.

Eristatakse kahesugust vaatlust:

- 1) süsteemaatiline, pikaajaline vaatlus;
- 2) lühiajaline temaatiline vaatlus.

N.D. Levitov toob näite õpilaste hajameelsuse uurimisest. Iga päev vaadeldi tunnis üht õpilast 10 minuti jooksul: 5 minutit küsitlemise ajal, 5 minutit uue materjali esitamise ajal. Registreeriti näiteks, mitu korda laps pead pööras.

Vaatlusmeetod nõuab vaatleja põhjalikku ettevalmistust. Vaatleja peab väga hästi tundma karakteri ilmneamise võimalusi. Tähtis on vaatleja isiksus, eriti aga tema objektiivsus. (Ühed inimesed on objektiivse, teised subjektiivse tajuga.) Vaatluse ajal ei tohi teoretiseerida, mis on antud ilmingu taga või mis mitte, hiljem, analüüsidest otsitakse põhjusi.

Vahepeal peeti tõelisse teadusesse kuuluvaks ainult seda, mis tehti kindlaks laboratoorsel teel. Tänapäeval on vaatlusmeetod uuesti esikohale tõusnud. Laboratoorne eksperiment, kui sellele ei ole eelnenud põhjalik vaatlus ja vaatlusandmete läbitöötamine, ei rikasta millegagi isiksusepsühholoogiat.

Väga subjektiivne on enesevaatlus. Isiksusepsühholoogias ei saa aga enesevaatluse andmeteta läbi. Andmete väärtus sõltub paljust. Näiteks on osal inimestel kalduvus enesevaatluseks - nende andmed on usaldusväärsemad. Selline omadus ilmneb introvertsete inimeste juures. Kuid tuleb arvestada ka enesekriitilisust - kui see puudub, siis ei ole ka introvertse inimese andmed usaldusväär-

sed: tavaliselt kalduvad inimesed oma positiivseid jooni ülehindama ja negatiivseid alahindama. Üldse alluvad ühed karakterijooned rohkem introspektsioonile kui teised.

Tuleb meeles pidada, et enesevaatlus on oluline ka paljude teiste isiksuse uurimise meetodite koostisosana. Vestlusmeetod, ankeetmeetod, subjektiivsed hinnanguskalad - kõik need nõuavad introspektsiooni (näiteks isiksuse testid, kirjandimeetod jt.).

2.7.2. Karakterit uurimise eksperimentaalsed meetodid

Üheks karakterit uurimise eksperimentaalseks meetodiks on teiste inimeste käitumise hindamine. Näiteks antakse katseliselt või kirjeldusena mingi käitumisakt ja inimene peab näitama oma suhtumise sellesse. Selle põhjal aga antakse hinnang inimese enda käitumismotiividele.

Ameerika biheivioristliku psühholoogia rajaja J. B. Watson (1878-1958) esitas õpilastele sellise küsimuse: "Mis sa teed, kui keegi varastab sinu eina?" Ja pakkus vastusena: a) varastan varga tagant tagasi; b) kaeban õpetajale; c) hakkan nutma; d) ei räägi kellelegi. Vastavad uurimused on näidanud, et alati ei ole lapse tegelik käitumine siiski kooskõlas tema poolt antud hinnanguga.

Mõnikord esitatakse katseisikule analüüsimiseks ja hindamiseks mingi situatsioon, kas verbaalse kirjelduse või pildi näol. Katseisiku kõne registreeritakse ja selle alusel püütakse kindlaks teha tema arusaamist sellest situatsioonist, suhtumisi jm. karakterijooni.

Paljudel juhtudel lähtutakse karakterit uurimisel inimese psüühilistest protsessidest. Kõige tulemusrikkam on olnud tähelepanu uurimine, sest tähelepanuomadustes peegelduvad ka isiksuse omadused. Nii näitab tähelepanu jaotuvus inimese liikuvust, elavust, tähelepanu püsivust aga enesekindlust, püsivust, tahtejõudu jne.

Ka mälu katsed on isiksuse uurimiseks küllalt viljakad. Kiire meeldejätmine näitab elavust, taiplikkust, sõnakuulekust jne. Nii võib kasutada lihtsat sõnade õppimise katset, kusjuures sõnad valitakse nii, et ühed on katseisikule neutraalsed, teised meeldivad ja kolmandad ebameeldivad. Tehakse kindlaks, mis tüüpi sõnad jäävad paremini meelde. Ühtedele jäävad paremini meelde positiivseid emotsioone esilekutsuvad sõnad, teistele negatiivsed, kolmandatele jäävad kõik sõnad meelde ühtemoodi. Nende andmete alusel saab otsustada katseisikute üldise suunduse üle - kes näeb maailmas rohkem positiivset, kes negatiivset. Esimesed neist on optimistid, teised aga pessimistid. Ka reprodutseerimise iseärasused näitavad isiksuse jooni. Ühed on oma vastustes veendunud, teised kahtlevad. Nendes näitajates peegelduvad sellised isiksuse omadused nagu otsustavus, enesekindlus, enesekriitilisus jt.

Katseid on tehtud ka aja hindamisega, pikkuste ja kauguste hindamisega jne. Seda liiki katseid nimetatakse isiksuse uurimise objektiivseteks meetoditeks. Viimaseid on nõukogude psühholoogias laialt rakendatud.

Välismaal kasutatakse isiksuse uurimisel veel nn. projektiivmeetodit. See tugineb S. Freudi teooriale, on seotud inimese kaitsemehhanismisega. Inimene omistab alateadlikult teistele inimestele neidsamu jooni, mis teda ennast iseloomustavad. Kui inimene mõistab kärarikalt hukka teiste amoraalsust, siis tähendab see, et ka tal endal on amoraalsed kalduvused. Projektseerimine võib toimuda samuti asjadele - inimene näeb asju läbi oma iseloomu prillide. Katseisikule esitatakse näiteks paberilehel mõned katkendlikud jooned ja ta peab neid täiendades joonistama mingi pildi. Igaüks lahendab ülesande vastavalt oma suundusele ja karakterile.

On olemas hulk projektiivteste. Väga tuntud on näiteks Rorschachi tindiplekitest: katseisik ütleb, mida

ta tindiplekil näeb. Rosenzweigi testis tuleb katseisikutel vastava pildi juures olevat teksti täiendada. Assotsiatsiooni testis jälgitakse, millise sõnaga katseisik reageerib stiimulsõnale. Ka vastamisviis on kõigi nende testide puhul oluline. Registreeritakse, kuidas katseisik reageerib vastavatele stiimulitele (tindiplekk, pilt, sõna).

Projektiivmeetodina on rakendatud loominguulisi teste. Need matkivad loomulikku loomingu protsessi. Siia kuuluvad loovkirjandid ja mitmed joonistamistestid. Põhimõtteliselt kuulub projektiivmeetodite hulka igasugune inimeste tegevuse või loomingu produktide uurimine.

Nimetada võib veel grafoloogiat (inimese iseloomustamine käekirja järgi), millele möödunud sajandil pandi palju lootusi. Järeldused olid aga liialt julged. Sajandi lõpukadus huvi grafoloogia vastu, see on ärganud uuesti viimasel aastakümnel.

Põhjalikum ülevaade karakteri uurimise meetoditest on antud N.D. Levitovi monograafias "Karakteripsühholoogia". / Levitov, 1969; 218-274. /

2.7.3. Loomulik eksperiment karakteri uurimisel

Nõukogude Liidus kasutatakse karakteri uurimisel loomuliku eksperimenti üht liiki, nimelt õpetavat e. kasvatavat eksperimenti. Selle meetodi kohaselt saame kõige täpsemaid andmeid psüühiliste omaduste kohta, kui püüame neid inimestes välja kujundada. Meil peab olema ideaalmudel, mida püüame realiseerida. Selle realiseerimise käigus õpime inimese iseloomu tundma. Beekooliealisi lapsi on uuritud mängu protsessis. Täiskasvanud inimesed pannakse midagi õppima ja neis püütakse samaaegselt kujundada mingit positiivset karakterijoont. Mitteinitsiatiivsetele töelistele antakse näiteks ülesanne, mis nõuab initsiatiivi. Kui tööline on kohusetundlik ja vastutustundeline, siis muutub ta initsiatiiv-

seks. Nimetatud iseloomujoonte olemuse kohta saame materjali just nende kujunemist jälgides.

Eksperimentaalseile andmeile tuleb lisada andmed, mis saadakse vestlus- ja ankeedimeetodiga. Viimased on tavaliselt seotud biograafiameetodiga. Eriti kasutavad biograafiameetodit psühhoanalüütikud. Negatiivne minevik mõjustab alateadvust, hiljem aga inimese käitumist. Biograafiameetod on kasulik ka seal, kus psühhoanalüütilist kontseptsiooni ei tunnustata.

Loomulik eksperiment sarnaneb vaatlusmeetodile. Põhierinevus on selles, et vaatlusmeetodi puhul vaadeldakse spontaanseid käitumisakte, loomulikus eksperimendis aga kutsutakse need käitumisaktid sihipäraselt esile. Seejuures ei kista vaatlusalust välja tema normaalsest elutegevusest. Selles mõttes erineb see meetod tavalisest eksperimendist.

2.7.4. Tegevuse produktide uurimise meetod

Me võime iga inimese tegevust vaadelda mingist küljest kui loomingulist tegevust. Sellele põhimõttele toetudes kasutatakse koolis karakteri uurimisel näiteks kirjandite analüüsi. Kirjandimeetodi puuduseks on aga õpilaste ebaosirus. Nad ei räägi sageli sellest, mida ise mõtlevad, vaid püüavad öelda seda, mis õpetajale meeldib.

Rohkesti andmeid annavad ka muud kirjalikud allikmaterjalid, eriti niisugused, kus inimene avaldab end ilma iga-suguse sunduseta. Näiteks võib tuua kirjavahetuse uurimise. Karakteri tundmaõppimise seisukohast pakuvad huvi teemad, millest kirjutatakse, isikud, kellega kirjavahetust peetakse, kõne iseärasused jm. Veelgi usaldusväärsemat materjali pakuvad päevikud (kirjavahetus ei tarvitse olla alati siiras). Päevikuist saame andmeid tegude motiividest, tundmus-test jne. Ka memuaarid on kasutatavad allikmaterjalina, kuid nende usaldatavuseaste on madalam, sest nad on kirjutatud teiste jaoks. Memuaarides annab inimene enda kohta tagasi-

haarava iseloomustuse (kirjanduslikkus), päevikus on aga momendimõtted ja -tunded. Ka autobiograafiad on rakendatavad allikmaterjalina karakteri tundmaõppimisel.

2.7.5. Kirjandusteosed karakteri uurimise vahendina

Ilukirjandust on mõnikord nimetatud eluteaduseks. Kirjanikud analüüsivad elu, karaktereid - järelikult nad peavad olema psühholoogid. Teoreetilist psühholoogiat nad tavaliselt ei ole õppinud, nende puhul on tegemist nn. elupsühholoogidega, kes intuitsivselt valdavad inimeste tundmise kunsti (nimetatud ka spontaanseteks psühholoogideks). Psühholoogiateaduses on kasulik kasutada ära need materjalid, mis on pärit spontaansetelt psühholoogidelt. Kõik kirjandusklassikud on olnud head psühholoogid. Kirjanduse kaudu elu tundmaõppimine on lihtsam kui tegeliku elu tundmaõppimine, sest kirjanikud on juba leidnud elust tüüpilise. Kirjanikul on isegi selleks rohkem võimalusi. Teadlane peab lähtuma olemasolevast puudulikust teaduslike mõistete süsteemist - kirjandus jääb skemaatiliseks. Ilukirjandus aga kasutab kunstilisi kujundeid ja seetõttu on võimalused karakterite kujunamiseks rikkalikumad. Kirjanikutöö meenutab suuresti psühholoogilist uurimust. Maksim Gorki vaatles oma "Fomaa Gordejevi" loomiseks kümneid kaupmehepoegi, kes polnud rahul oma isade tegevusega. Nõukogude psühholoogias on kirjandusteose analüüsil tähtis koht. Näiteks võime tuua N.D. Levitovi, kelle karakteriõpetuses on palju kirjanduslikke näiteid.

2.8. Karakteri kujunemist mõjustavad faktorid

Me loeme karakterit ühiskondlik-ajalooliseks kategooriaks, järelikult on kõige tugevamaks faktoriks karakteri kujundamisel sotsiaalne faktor.

Erinevates maades kujunevad erinevad karakterid - vastavalt maa ja ajastu tingimustele, kuigi keskkonna mõju ei ole fataalne - kujunevad omavahel erinevad, ainulaadsed, kordumatud inimesed. Igal maal on oma väikesed grupid, mille mõju karakteri kujunemisele on väga suur. Kahjuks on meie psühholoogilises kirjanduses vähe teadusliku informatsiooni, mis iseloomustaks meie elanikkonna erinevate kihtide karakteroloogilisi jooni. Me ei tunne linna- ega maaelanikkonna karakteroloogilisi iseärasusi, väiksematest rühmitustest rääkimata (näit. õpilased, töölised, kolhoosnikud jne.).

Eitada ei saa ka bioloogiliste faktorite mõju karakteri kujunemisele. Iga inimene pärib oma esivanemalt rea omadusi, pärilikud on mitmed haigused. Kõik need võivad karakterile mitmesugust mõju avaldada.

Pärilikud faktorid ei sisalda endas ainult konservatiivsust ja enesealalhoidu, pärilik on ka muutumisvõime. Nõukogude psühholoogid arvavad, et pärilikku ja muutuvat tuleb vaadelda dialektilises ühtsuses. Pärilik võib olla aluseks muutuvale, muutuv aga võib saada pärilikuks.

Bioloogilised algmed on mitmetähenduslikud - ei ole selliseid algmeid (näiteks algmeid saada virgaks, õiglasaks, julgeks jne.), mis määraksid vastavalt ära konkreetsed iseloomujooned. Pärilikud on ainult anatoomilis-füsioloogilised iseärasused, nende alusel kujunev temperament. Ka temperament on elutingimuste poolt mõjustatav. Samuti on seotud närvisüsteemi omadustega karakter. Ident-

sete kaksikute uurimine on näidanud, et kaksikud sarnanevad karakterilt vähem kui võimetes.

Loomade psüühika tasemel antakse pärilikult edasi käitumisviisid ja -vormid, inimese tasemel aga (mõned eitava instinktiivsete käitumisvormide olemasolu inimesel üldse) tuleb rohkem arvestada nn. "sotsiaalset pärilikkust" (inimene võtab elu jooksul üle varasemate põlvkondade kogemuse: teatud mõistete süsteemi, kombed, tööviisid jne.). "Sotsiaalne pärilikkus" on postnataalne, sünnijärgne nähtus ja see teostub sotsialiseerumise protsessis.

Üheks bioloogiliseks faktoriks on ka soofaktor. Anatoomilis-füsioloogilised omadused antakse meestele ja naistele edasi pärilikult. Kuidas on aga psüühiliste iseärasustega? Selle kohta on palju uurimusi. On selgunud, et valdavalt langevad erinevused sotsiaalse pärilikkuse valdkonda, kuid teatud osa etendab siiski ka bioloogiline faktor. Üheks naiste psüühikat mõjutavaks bioloogiliseks teguriks on näiteks naiste füüsiline nõrkus. Mõju avaldab ka naise bioloogiline funktsioon. Naised on soo jätkajad, seetõttu on neil suundus laste kasvatamisele. Bioloogiliseks faktoriks on veel mitmesugused inimorganismis toimunud patoloogilised muutused, mis omakorda mõjustavad karakterit. Näiteks asub kääbuskasvu inimene juba oma sotsiaalseis suhteis eri positsioonil ja see mõjustab tema karakterit. Niisiis avaldab karakteri kujunemisele bioloogiline faktor mõju, kuid ei ole määrav, vaid teisejärguline.

Kasvatust vaadeldakse nõukogude psühholoogias kõige laiemas mõttes: kasvatajaiks ei ole ainult õpetajad, internaatide kasvatajad, vaid kasvatajaks on iga ühiskonna liige, kellega indiviid elu vältel kokku puutub - kogu kollektiiv, ühiskond. Kasvatuse mõju karakteri kujunemisele on küllalt määrav. Ühes ja samas inimeses võib kasvatada väga mitmesuguseid karakterijooni. Sihipärane kasvatus, mida teostavad ühiskondlikud organisatsioonid, võib

toimuda mitmeti, näiteks töökasvatuse, esteetilise kasvatuse, sõjalis-patriootilise kasvatuse jne. näol. Ka igasugune õpetamine on kasvatus. Õpetamise käigus kujunevad niisugused iseloomujooned nagu vastutustunne, kollektiivsus, vastupidavus jt. Isiksus tervikuna küll nn. puhta õpetamise käigus ei arene, seet vajaka jäävad kasvatuse esteetilised ja moraalsed käljed. Kui ei saavutata edu kasvatus-töös, s.t. elluastujate karakterijooned ei vasta neile eesmärkidele, mis olid kasvatajail, siis on põhjuseks see, et kasvatajaina on mõjunud muud isikud (sõbrad, kambad, vanemad, nende tuttavad jne.), kogu sotsiaalne ümbrus, kus laps elab. Ja ilmselt oli nende faktorite mõju tugevam, mistõttu õpetaja ei saavutanudki oma eesmärki. Võrreldes kasvumiljöö kui tervikuga, on isegi vanemate osatähtsus laste kasvatamisel väike.

Karakterit kujunemise üheks seesmiseks seaduspärasuseks on integratsioonitendents, tendents terviklikkusele ja määratletusele - üksikud karakterijooned püüavad liituda. Teiseks võime rääkida karakterijoonte ebahütlasest arengust. Ühed neist kujunevad välja tugevamini, domineerivad, allutavad endale teised. See määrab ka karakteri profiili. Samuti võime välja tuua kompensatsiooni seaduspärasuse (ühe karakterijoone puudumine kompenseeritakse teise poolt). See tõttu kujuneb mõni karakterijoon välja eriti tugevasti.

Karakterijooned kujunevad välja psüühiliste seisundite kordumise tagajärjel. Psüühilistele seisunditele vastavad käitumisaktid jaotatakse vastavalt nende toimumise tingimustele kolme rühma: 1) käitumine raskustes; 2) käitumine rõõmsate sündmuste puhul; 3) käitumine vastuolulistes, konfliktsetes situatsioonides. Eri tingimused kutsuvad esile erinevaid seisundeid. Võib tekkida frustratsioon, mis ilmneb a) agressioonina, b) regressioonina või c) fikatsioonina (viimase puhul inimene nagu fikseerib endasse selle asjaolu, mis takistab teda edu saavutamast, sellele koondub kogu tema tähelepanu). Kui frustratsioonilmingud on sage-

dased, siis muutuvad need iseloomujoonteks. Nii tekivad agressiivsed, arenguvõimetud ja kinnisideedega karakterid.

Raskused võivad esile kutsuda nn. kannatusseisundi. Selles seisundis võib välja kujuneda rida negatiivseid iseloomujooni: pessimism, argus, tahtejõuetus, tigheidus. Kuid võivad kujuneda ka positiivsed jooned, näit. visadus jt. Inimene, kel ei esine üldse kannatusseisundeid, võib jääda elus tahtenõrgaks, teisi inimesi mittearvestavaks.

Ka lõbusad sündmused võivad olla karakterijoonte (sõbralikkus, optimism jt.) kujundajaks. Isiklik õnn, armastus jne. mõjustavad samuti tugevasti karakterit. (Inimesel, kes ei ole oma elus kedagi armastanud, kujunevad teistsugused iseloomujooned kui sellel inimesel, kes on armastanud.) Liiga suur edu elus võib põhjustada peapöörituse oma edusammudest ja kaasa tuua tahtenõrkuse.

Konfliktised situatsioonid mõjustavad karakterit kahesuguselt - kutsuvad karakteris esile negatiivseid või positiivseid muutusi. Paljud teadlased väidavad, et konfliktised situatsioonid on kasulikud: annavad jõudu võitluseks raskustega. Kui koolis puuduvad raskused ja konfliktid, jäävad lapsed tulevases elus abituks.

Kollektiivi osa karakteri kujunemisel on küllalt suur, nii et mõned teadlased peavad seda karakteri kujunemisel määravaks. Nõukogude psühholoogias loetakse seda üheks karakteri kujundamise faktoriks. Kollektiivi all mõistame kooskõlastatud tegevusega ühist eesmärki taotlevat gruppi. Igal liikmel kollektiivis on teatud positsioon - ametlik või mitteametlik. / Levitov, 1969; 332-364. / Kollektiivi liikmete vahel valitsevad suhted võivad olla sümpaatia- või antipaatiasuhted. Ühed kujunevad kollektiivis staarideks e. tähtedeks, teised jäävad tagaplaanile ja ei paista eriti silma; kolmandad on kollektiivis isoleeritute või isegi tõrjutute asendis.

Pikaajaline kuulumine teatud kollektiivi mõjustab inimese iseloomujooni. Staaridel võib kujuneda püüd end maksmata panna, käsutada jne. Kuid positsioon sõltub ka iseloomust endast. Kollektiivis tõuseb staarina esile vaid see inimene, kelle karakter on kollektiivile kõige vastuvõetavam või vajalikum.

Näeme, et inimeste iseloom kujuneb välja väga paljude faktorite mõjul, kusjuures määrava tähtsusega on sotsiaalsed elutingimused. Et aga ühiskondlik kord määrab elutingimused, siis võib oodata, et kommunistlikus ühiskonnas luuakse parimad eeldused inimeste positiivsete karakterite kujunemisele.

3. VÕIMED

3.1. Sõna "võimed" tähendus igapäevaelu kõnepruugis

Sõna "võimed" on kõnekeeles laialt tuntud. Me räägime füüsilistest e. kehalistest võimetest, vaimsetest võimetest, töövõimest, õppimisvõimest. Sageli seostame selle sõna mingi konkreetse tegevusalaga, rääkides sportlikest, kirjanduslikest, muusikalistest jne. võimetest. Üsna tihti kasutatakse väiteid "ma pole täna võimeline tööd lõpetama", "ma pole võimeline nii vara tõusma". Teiselt poolt aga öeldakse: "tal puuduvad võimed kollektiivi juhtimiseks", "koolis on ta täiesti võimetu" jne. Sõna kasutatakse ka sellises kontekstis, nagu "inimvõimel pole piire", "inimestel on kõnevõime, mõtlemisvõime". Nagu näeme, on selle sõna kasutamisalala väga lai. Kõige üldisemas plaanis tähendab sõna "võime" mistahes suutlikkust. Kui keegi on millekski suuteline, siis on tal ka vastav võime. See suutlikkus e. võime võib iseloomustada inimest kui sellist üldse. Inimesele kui eri loomaliigile - homo sapiensile - on iseloomulik spetsiifiline aistimise, tajumise, kujutlemise ja mõtlemise võime (me võiksime loetleda kõiki psüühilisi protsesse e. psüühilisi funktsioone). Suutlikkus e. võime võib aga eristada ka inimesi omavahel. Inimesed erinevad oma töövõimelt, õppimisvõimelt, füüsilistelt võimelt, mäluvõimelt. Sellisel juhul me eristame võimekaid inimesi võimetutest, ja see on suhteliselt püsiv isiksuse omadus. Suutlikkus mingit tegu sooritada võib olla aga seotud ka ajutise psüühilise seisundiga (näit. kontekstis "ma pole võimeline seda luuletust täna pähe õppima, olen liiga väsinud"). Mõnikord räägime võimetusest ka sel juhul, kui konkreetne situatsioon ei võimalda meil mingit tegevust edukalt sooritada. Nii

võib õpetaja öelda: "Jääge vaikseks, sellises suminas pole ma võimeline rääkima!"

Tihti kasutatakse sõna "võime" asemel sõna "andekus". Räägitakse kirjanduslikust andekusest, sportlikust andekusest jne. Sõna "andekus" on sõna "võime" sünonüüm vaid sel juhul, kui viimase all mõeldakse inimeste suutlikkuse individuaalseid erinevusi. Nii võib rääkida kas andekast või võimekast malemängijast, andekast või võimekast kirjanikust jne.

Psühholoogilise terminina on nii "võimel" kui ka "andekusel" oma kindel sisu. See sisu ei ole aga kahjuks eri koolkondadel ja ka mitte eri autoritel ühetaoline. Et tuua selgust nende mõistete olemusse, anname lühikese ajaloolise ülevaate võimete probleemist ja analüüsime kaasaegsete autorite seisukohti sellel alal.

3.2. Võimete mõiste välismaa psühholoogias

3.2.1. Võimete varasemaid käsitlusi

Võime mõiste tõi teadusse Platon (428–384 e.m.a.). Platon oletas täiesti õigesti, et subjektil ei saa olla mingeid võimeid ilma objektita. Objekti olemust mõistis ta aga valesti. Ta arvas, et aistimisvõime annavad asjade meelelised omadused (objektid), mõtlemisvõime aga väljaspool tunnetavat subjekti olevad ideed (ka neid võib vaadelda kui objekte). Platoni õpetuses oli olulisel kohal inimeste võimete ebavõrdsus. Lähtudes võimete sünnipärasuse ideest, leidis ta, et ideaalses riigis peaksid ühiskondlikud positsioonid olema jaotatud vastavalt võimete iseärasustele – ühed on sündinud valitsejateks (neil on valitsejale vajalikud võimed), teised kaupmeesteks, kolmandad aga maaharijateks ja käsitöölisteks.

Platoni õpilase Aristoteles (384–322 e.m.a.) järgi ilmnevad võimed organismi mitmesugustes funktsioonides (toitumine, tundlikkus, liikumine, mõistus). See-

juures eeldavad kõrgemad funktsioonid madalamate olemasolu ja tekivad viimaste alusel. Mõned võimed on üldisemad ja pole seotud konkreetsete funktsioonidega. Inimestele on alati omane millegi poole püüdlamise võime, mis kujutab endast nagu organismi virgutavat ja aktiveerivat omadust. Selline virgutatus, aktiveerimine on esile kutsutud objektide poolt, millest informeerivad tunnetuslikud võimed ja rahulolu või mitterahulolu tundmused. Võimed on Aristoteelse järgi seesmised potentsiaalsed omadused, ilma milleta välised determineerivad mõjutused ei saaks avalduda. Seega siis on võime isiksuse omadus, mis määrab isiksuse psüühiliste funktsioonide ning kõigi tegude kvaliteedi ja edukuse. Hilisemas psühholoogilises kirjanduses on seda omadust tähistatud mitmesuguste terminitega ja seda ka mitmeti mõistetud. Levinumad neist on jõud (power) võimalus, omadus ja kaldumus, aga ka oskus ja vilumus. Uueal ajal laialt kasutatud mõiste "närvisüsteemi tüüp" pole samuti oma loomult midagi muud kui inimese potentsiaalne omadus, mis määrab tema psüühiliste funktsioonide ja tegude kvaliteedi - seega siis võime. /Platonov, 1972; 7-10./

Antiikfilosoofias näeme võimete kahe erineva käsitluse algeid: ühelt poolt võime kui kõiki inimese psüühilisi nähtusi integreeriv omadus, mis määrab inimese kutsesobivuse (Platon), teiselt poolt aga võime kui indiviidi eri psüühiliste funktsioonide ja konkreetsete tegude edukuse eeldus, võime kui elementaaromadus (Aristoteles). Edaspidi nimetame esimest kutse- või teadusalaseks võimeks ja teist funktsionaalseks võimeks.

Alates 17. sajandist m.a.j. hakati võimeid vaatlema kui spetsiaalseid psüühilisi nähtusi. F. Bacon (1561 - 1626) jaotas kõik teadused vastavalt inimese mõistuse kolmele põhivõimele kolme rühma: ajalugu (vastab mälu), poeesia (vastab fantaasiale) ja filosoofia (vastab mõtlemisele). Inimesed erinevad nii oma võimete kvaliteedilt kui ka kvantiteedilt. Inimeste looduslikud anded (võimed) ei kujune tavaliselt välja iseenesest, vaid neid on tarvis

arendada õpetamise ja kasvatamise teel.

T. H o b b e s (1588-1679) rõhutab inimeste sünnipä-
rast võrdsust. Loodus kujundas inimesed võrdseks nii füü-
siliste kui ka vaimsete võimete osas. Tähendab, kõikidel
on võrdsed eeldused oma eesmärkide taotlemisel edu saavu-
tada. Veelgi teravamalt rõhutab sama seisukohta J. Locke
(1632-1704). Tema järgi on inimese hing sündides nagu
valge leht, tabula rasa, elu aga kirjutab sellele lehele
oma kirjad. Sünnipärasus ja pärilikkus ei määra midagi,
kasvatus ja kogemus määravad kõik. Võimete kui psüühilis-
te nähtuste tähistamiseks kasutab J. Locke põhiliselt
kaht terminit: discerning faculty - eristamisvõime; dis-
ursive faculty - arutlemisvõime, aga ka power - võime,
jõud. Faculty ja power on ühe ja sama nähtuse kaks eri
külge: esimene iseloomustab suutlikkust midagi teha
(eristada, arutleda), teine aga näitab jõudu, mis sellele
suutlikkusele viib. Jõu põhikomponentideks on tahe ja va-
badus, mis omakorda on seotud suhtumisega vastavasse te-
gevusesse. /Platonov, 1972; 12-13./ Nagu näeme, seostab
J. Locke võimete ja inimtegevuse motivatsioonilise
sfääri.

Ch. W o l f f (1679-1754) loob koolkonna, mida tun-
takse "võimete psühholoogia" nime all. Ta jaotab kõik sel
ajal tuntud psüühilised nähtused hierarhiliselt gruppi-
deks ning väidab, et iga grupi jaoks on olemas vastav
võime (Vermögen) kui selle põhjus ja alus. Võime enda
olemus jääb meile tundmatuks, me võime tunnetada vaid
selle ilminguid vastavasse gruppi kuuluvate psüühiliste
nähtuste näol. Seega on termin "võime" psüühiliste näh-
tuste tunnetamatute põhjuste tähistamiseks. (See käsitlus
on väga lähedane, nagu hiljem näeme, kaasaegsele faktor-
analüütilisele võimeteteooriale.) Ch. Wolff ja tema järg-
lased loevad psüühilisi võimeid hinge sünnipäraseks ja
spontaanseks aktiivsuseks.

Ch. Wolff ei vaadelnud võimeid isiksuse omadustena,

mis inimesi omavahel diferentseerivad, vaid lähenes probleemile üldpsühholoogia teoreetilisest aspektist, vaadeldes võimeid kui psüühilise aktiivsuse põhjusi. Oma õpetuses viitab ta küll Aristotelesele, kes eristas aktuaalseid ja potentsiaalseid psüühilisi nähtusi (viimaste all tulebki mõelda võimeid), kuigi tema vaated erinevad radikaalselt Aristotelese vaadetest, kes seostab nagu Platongi võimed objektiga, mis on väljaspool subjekti. Ch. Wolfi jaoks on võimed objektidest sõltumatud, täiesti iseseisvad ja mitte millestki tingitud fenomenid. Siin on tegemist psüühilise põhjuslikkuse kontseptsiooniga, mis on üks indeterminismi vorme. Täiesti õigustatult väidab M. Jaroševski, et Ch. Wolff muudab võime kui teadusliku mõiste "mütoloogiliseks loojaks". /Jaroševski, 1966; 177./

F. E. B e n e c k e (1798-1854) leiab, et inimestel on rida elemantaarseid e. primitiivseid võimeid, mis teatud kombinatsioonides on aluseks keerulisematele komplekssetele võimetele. Viimased on õppe-kasvatustöö protsessis kujundatavad ja arendatavad. Kui inimene saab aru, arutleb, järeldab jne., siis peavad tal olema selleks ka vajalikud võimed ja jõud. See aga ei tähenda, et need oleksid tal juba algusest peale, sünnipäraselt olemas olnud, vaid need kujunevad järk-järgult. /Platonov, 1972; 14-16./

Prantsuse 18. sajandi materialistid lähtuvad põhiliselt J. Locke'i tabula rasa teooriast, eitades sünnipärase võimete olemasolu ja rõhutades kasvatusel kõikemääravat tähtsust. Võimeid vaadeldakse kui psüühilisi funktsioone, psüühikat aga kui aju funktsiooni.

Austria arst F. G a l l (1758-1828) lähtus oletusest, et igale psüühilisele funktsioonile ja omadusele vastab inimese ajus kindel koht, mille arengust sõltub kolju väliskuju. Ta lõi õpetuse, mida nimetatakse f r e n o l o o g i a k s. Selle õpetuse järgi võis inimeste vaimsete võimete üle otustada koljuluu iseärasuste järgi. Näiteks oimuluul olev kümme pidi näitama matemaatilist andekust.

Psüühiliste funktsioonidena käsitles võimeid ka eksperim-

mentaalpsühholoogia rajaja W. W u n d t (1832-1920). Ta alustas lihtsamate psüühiliste funktsioonide, nagu sensoorne tundlikkus, tajus, kujutlused, sensomotoorika jne. eksperimentaalset uurimist. W. Wundti huvitasid peamiselt nende funktsionaalsete võimete üldised seaduspärasused, ta püüdis kindlaks teha faktoreid, millest sõltub ühe või teise funktsiooni edukus.

Mõned W. Wundti õpilased hakkasid tema laboratoorseid meetodeid kasutama inimeste individuaalsete erinevuste mõõtmiseks ja rajasid uue psühholoogia haru - diferentsiaalpsühholoogia (J. Cattell, E. Kraepelin jt.). Erinevuste mõõtmiseks hakati kasutama spetsiaalset meetodikat - testimist. Testoloogia kujunes välja sajandi vahetusel ja on tänapäeval levinud kõikidesse maadesse. Võimete testimise käigus arenes ja täpsustus võimete mõiste, suudeti sügavamalt ja täpsemalt tungida selle nähtuse olemusse.

3.2.2. Arukuse ehk üldise võimekuse päri- likkuse probleem

J. Locke'i sensualistlik filosoofia avaldas tugevat mõju prantsuse 18. saj. materialismile ja valgustusaja ideedele. C.A. H e l v e t i u s (1715-1771) rõhutas inimeste vaimsete võimete loomupärasest võrdsust ja kasvatusel kõikvõimsat jõudu ning põhjendas sellega vajadust asendada feodaalsed suhted kapitalistlikega. Tema järgi on võimalik sobivais tingimustes kasvatada igast inimesest talenti-geeniust. See seisukoht oli küll väga demokraatlik, kuid teaduslikult põhjendamata. D. D i d e r o t (1713-1784) soovib olla ettevaatlikum. Ei ole õige öelda, et kasvatus määrab kõik, vaid selle asemel võiks öelda, et võimed sõltuvad peamiselt keskkonnast ja kasvatusel. Kõigist inimestest pole kindlasti võimalik geeniust teha. Üldiselt oli 18. sajandi progressiivsete

mõtlejate seisukoht võimete arenemise piiramatutest võimalustest ühiskondliku korra ümbermuutmise teel väga levinud.

Üheksateistkümmendal sajandil hakati Ch. Darwini õpetuse mõjul tabula rasa teooriat tugevasti kritiseerima. Arvati, et võitlus olemasolu eest määrab kogu eluslooduse, seega ka inimese arengu. Olelusvõitluses jäävad püsima ja saavutavad juhtiva koha ainult need indiviidid, kellel on sünnipäraselt suuremad võimed keskkonnaga kohanemiseks. See teooria, mida tuntakse sotsiaaldarvinismi nime all, püüdis põhjendada ja õigustada ühiskonnas olevat ebavõrdsust. Min-di veelgi kaugemale ja leiti, et ebavõrdsuse kaotamiseks pole tarvis muuta ühiskondlikku korda, vaid arendada välja täisväärtuslikku tõugu inimesed, sest kogemused taimesor-tide aretamiseks ja loomade tõuaretamiseks olid selleks ajaks juba olemas. Nii tekkis uus teaduseharu - e u g e e n i k a - inimeste tõuaretamise teooria, mille üheks loo-jaks oli F. G a l t o n (1882-1911). Galton püüdis tõesta-da andekuse pärilikkust sellega, et uuris väljapaistvate inimeste elulugusid ja sugupuud. 1869.a. ilmus tema sulest raamat "Talendi pärilikkus", kus ta biograafiliste faktide baasil püüab tõestada võimete tasemete normaalset jaotu-vust. Nii nagu keskmise pikkusega inimesi on kõige rohkem ja äärmused sellest jaotuvad sümmeetriliselt, andes kella-kujulise jaotuskõvera, nii on lugu ka võimetega. Selline võimete tasemete jaotuvuse suur sarnasus kehaliste erine-vuste jaotuvusega on F. Galtoni arvates tõendiks võimete pärilikkusest, sest ka kehalised omadused, näit. kehakasv, on pärilikud. Probleemi empiiriliseks uurimiseks kasutas ta biograafilmeetodi kõrval ka ankeetmeetodit. (Galton on esimene ankeetmeetodi kasutaja psühholoogias.) Nende uuri-muste resultaadina ilmus monograafia "Inglise teaduseini-mesed: nende loomus ja kasvatus" (1874). Ka selles uurimu-ses omistab F. Galton otsustava osa inimese vaimses arengus pärilikkusele; välised tingimused ja kasvatus on eba-olulisteks faktoriteks, mõnikord isegi negatiivsed - ta-

kistavad loomuliku andekuse esiletulekut. / Jaroševski, 1966; 358-359. / Oma töös tutvustas ta 300 väljapaistva inimese perekondade uurimistulemusi. Ta leidis, et nende perekondade sugulaste hulgas oli 997 silmapaistvalt andekat inimest. Seda fakti pidas F. Galton andekuse pärilikkuse tõendiks.

Analoogilisi uurimusi võimekuse pärilikkuse tõestamiseks on teinud mitmed teisedki autorid. Ameerika psühholoog J. C a t t e l l (1860-1944) hindas inimeste andekust vastavalt sellele, kas ja mitu rida on temast entsüklopeedias kirjutatud. Nende andmete põhjal järeldas ta, et tuntud inimeste järeltulijate hulgas on palju andekaid.

Sama meetodit kasutas 20 aastat hiljem teine ameerika psühholoog S. M. C o x, kes avaldas 1926.a. uurimuse andekate inimeste sotsiaalsest päritolust. 1000 entsüklopeedias esitatud nimest valiti välja 300 kõige kuulsamat. Nendest kuulus aadlike ja intelligenti hulka 52,5 %, poolintelligenti ja varakate inimeste hulka 28,7 %, poolkvalifitseeritud tööliste hulka 3,9 % ja kvalifitseerimata tööliste hulka 0,7 %. Selline meetodika ei tõesta aga mitte seda, et jõukad ja kõrgel positsioonil olevad inimesed on sünnipäraselt andekamad kui vaesed, vaid pigem seda, et ühiskondlik kord loob ühtedele paremad arenguvõimalused kui teistele.

Teaduslikult põhjendatumad on õdede-vendade ja kaksikute võrdlevad uurimused. Ameerika psühholoog D. S t a r c h avaldas 1917.a. artikli 188 õdede-vendade paari võimete kohta. Kõrvutamise tulemusena saadi järgmised korrelatsioonikoefitsendid: kirjutamise kiirus 0,72, motoorne tempo 0,65, loetud teksti mõistmine 0,64, lugemise kiirus 0,51, tähelepanu konsentratsioon 0,50. Olulised seosed puudusid sõnavara rikkuses (0,17) ja ortograafias (0,05). Samuti selgus, et kõrge korrelatsioon on ka isade ja poegade ning emade ja tütarde võimete vahel. Ka siin on raske öelda, kuivõrd sarnasus on tingitud pärilikkusest, kuivõrd aga kodusest miljööst ja kasvatusesest.

Ameerika pedagoogilise psühholoogia rajaja E.L. Thorndike (1874-1949) on võrrelnud 409 vendade paari (1944) ja leidnud nende vahel korrelatsioonid järgmistes tunnustes: pikkus ($r=0,50$), kaal (0,37), intelligentsus (0,40). E.L. Thorndike väidab, et vendade sarnasus intelligentsuses ei ole väiksem kehakaalu sarnasusest.

Ühemunakaksikute uurimused näitavad, et kaksikute paljude tunnuste vahel on kõrged korrelatsioonid sõltumatult sellest, kas nad on kasvanud koos või lahus.

	Korrelatsioonikoefitsient	
	koos kasvanud	lahus kasvanud
	ühemunakaksikutel	
1. Pikkus	0,981	0,969
2. Kehakaal	0,973	0,884
3. Intelligentsus	0,922	0,637
4. Teadmised	0,955	0,507
5. Iseloomujooned	0,562	0,583

Tabelist näeme, et kaksikud on intelligentsuse tasemelt sarnased, kuid kooskasvanutel on sarnasus suurem. See võiks näidata, et intelligentsus on tingitud nii pärilikkusest kui ka miljööst. Samas ei tohi unustada, et teadmiste ja iseloomujoonte sarnasus võib olla aga tingitud õpetamise ja kasvatamise ühetaolisusest ka lahus kasvamise korral / Kovaljov, Mjassištšev, 1960; 6-12 /.

Võimekuse pärilikkuse probleem pole tänapäevani välistama psühholoogias lõplikku lahendust leidnud. Üldiselt ollakse arvamusel, et nii pärilikkus, sünnipärasus kui ka miljöö ja kasvatus avaldavad inimese vaimsele arengule oma mõju. Kui suur on aga ühe või teise faktori tähtsuste, seda pole võimalik psühholoogia uurimismeetoditega kindlaks teha. Nii vaatlused kui ka testimine annavad informatsiooni küll selle kohta, millisel vaimsel arengutasemel on inimene, kuid miks ta on sellisel

tasemel, selle kohta saab teha (katseisiku eluloo uurimise alusel) vaid umbkaudseid oletusi.

3.2.3. Intelligentsuse ühe-faktori teooria

Termineid "võimekus", "arukus", "andekus" ja "intelligentsus" kasutatakse sageli samatähenduslikena. Nende all mõeldakse esmajoonel sellist inimese individuaal-psühholoogilist omadust, mis tagab edu nende igapäevases töös. Siit lähtuvalt on intelligentsuse põhiindikaatoriks see, kui hästi keegi elus edasi jõuab. Sajandi alguses oldi arvamisel, et intelligentsus on mingi spetsiifiline psüühiline fenomen.

Mõistet on mitmeti defineeritud. 1912.a. avaldati ameerika ajakirjas "The Journal of Educational Psychology" neljateistkümne psühholoogi intervjuud, millest suur osa oli pühendatud intelligentsuse olemuse selgitamisele. Määratlused olid üsna erinevad. Mõned näited. Thorndike: Intelligentsus on võime õigel ajal või asjakohasel viisil reageerida. Terman: Intelligentsus on võime mõelda abstraktselt. Deaborn: Intelligentsus on võime õppida saadud kogemustest ja tarvitada neid enda kasuks. Peterson: Intelligentsus on bioloogiline mehhanism, mis, arvukaist erisuguseist erutusist liikuma pandud, juhib teatavale kooskõlalisele käitumisele. / Koskenniemi, 1938; 25-26. /

Intelligentsuse mõiste kujunemine on kõige tihedamalt seotud intelligentsuse mõõtmise, testimise arenguga. "Vaimse testi" termini võttis möödunud sajandi lõpul kasutusele J. Cattell (mental test). Sellest ajast peale on koostatud väga mitmesuguseid teste intelligentsuse taseme kvantitatiivseks iseloomustamiseks. Vastavalt testide iseloomule muutus ja arenes ka mõiste "intelligentsus".

Alguses piirdusid psühholoogilised mõõtmised vaid üksikute lihtsamate psüühiliste funktsioonidega. Vaimse võimekuse kohta hinnangu andmisel summeeriti üksikfunktsioonide mõõtmisel saadud andmeid. Seda teed käis ka intelli-

X
gentsusetestide looja, prantsuse psühholoog A. Binet (1857-1911). Ent praktilisel mõõtmisel selgus, et mõned üksikfunktsioonid on omavahel nii tihedalt seotud, et pole võimalik koostada testi, mis mõõdaks vaid ühtainust funktsiooni. Selgus näiteks, et mälu- ja arvutusfunktsioonid ei saa eraldada tähelepanufunktsioonidest jne. Nüüd loobus A. Binet üksikfunktsioonide uurimisest ja koostas testülesandeid, mille lahendamise edukus pidi näitama inimese vaimseid võimeid tervikuna. Sellist üldist vaimset võimet hakkas A. Binet nimetama intelligentsuseks. A. Binet intelligentsusekontseptsioon sisaldab kolm mõtlemisprotsessi (karakteristikut): 1) tendents vastu võtta ja täita antud korraldusi; 2) tingimuste ümberkujundamise võime soovitud lõppeesmärgi suunas; 3) enesekriitika võime /Terman, 1916; 42-45 /.

A. Binet' seisukohale on lähedane ka šveitsi psühholoogi E. C l a p a r é d e'i (1873-1940) määratlus. Tema järgi tähendab intelligentsus võimet mõtlemise abil uusi probleeme lahendada, see on kohanemise tööriist, mis tuleb esile siis, kui teised kohanemise vahendid (instinkt ja vilumus) ei tule probleemiga toime. Intelligentsuse tunnuseks on kolm peaoperatsiooni: küsimused, lahenduse otsimised (hüpoteeside püstitamine), kontrollimine (hüpoteeside tõestamine). / Stern, 1928; 11. /

A. Binet' ja E. Claparède'i karakteristikutes tunne- me ära meie psühholoogias tuntud mõtlemisprotsessi kolm põhiastet: ülesande omaksvõtmine, tegelik lahendamine ja lahenduse kontrollimine. Siit nähtub, et eeltoodud autorite järgi ei ole intelligentsus midagi muud kui mõtlemisprotsessi kulgemise edukus.

Tegelikult on A. Binet testülesanded tema võimete- kontseptsioonist palju mitmekülgsemad. Testides esineb ajas orienteerumist nõudvaid ülesandeid, 3-4 liiki mälu- ülesandeid, tajumisülesandeid, kõne mõistmist, üldisi teadmisi, arvutamist, konstruktiivset fantaasiat ja mõistete võrdlemist nõudvaid ülesandeid, samuti ka üles-

andeid, mis nõuavad vasturääkivuste nägemist, fragmentide kombineerimist tervikuks jne. / Terman, 1916; 45-48 /.

Tuntud saksa mälupsühholoog H. E b b i n g h a u s (1850-1909) on intelligentseuse mõistet veelgi ahendanud, pidades silmas vaid mõtlemise ühte aspekti - kombineerimise oskust. Ta arvab, et seda võimet on kõige parem mõõta lausete täiendamise ehk lünklausete testidega. / Koskenniemi, 1939; 26; Stern, 1928, 10; Terman, 1916; 45-48. /

Ka eksperimentaalpsühholoogija rajaja E. Maumanni vaated intelligentseusele on eeltoodule lähedased: ta loeb intelligentseuseks võimet leida esemete ja nähtuste vahelisi seoseid ja neid ise luua / Stern, 1928; 10 /.

Nagu näeme, lähtub intelligentseuse seletus intellekti mõistest (intellekt - mõistus, mõtlemisvõime, aru). Psühholoogia-alases kirjanduses räägitakse intellektuaalsest käitumisvormist (vastandina instinktiivsele ja vilumuslikule käitumisele), intellektuaalsetest tundmustest jne. Kirjandusteaduses kasutatakse termineid "intellektualism" ja "intellektuaalne luule" jne.

Seega oleks intelligentseus isiksuse omadus, mis on seotud intellektuaalse käitumisega. Sellest seisukohast lähtub ka A. Wenzl. Ta defineerib i n t e l l e k t u a a l s e t a n d e k u s t kui võimet mõista ja moodustada mõttekaid otstarbekohaseid seoseid ning suhteid / Koskenniemi, 1939; 26 /.

Kõik eespool nimetatud intelligentseusemääratlused püüavad seda mõistet tagasi viia kas ühele või ainult piiratud arvule omadustele. Nad peavad intelligentseust terviklikuks nähtuseks, mille esinemismäär on võimalik mõõta. Kõige vähem on intelligentseust idiotidel ja kõige rohkem geeniuistel. Sellist käsitlust võib nimatada intelligentseuse ühe-faktori teooriaks.

Psüühilised protsessid moodustavad teatud hierarhia, kusjuures kõrgemad protsessid integreerivad madalamaid. Nii integreerib tajuaistinguid, kujutlused aistinguid ja tajusid, mõtlemine aga nii aistinguid, tajusid, kujutlusi

kui mälu. Intelligentsust tuleks vaadata kui psüühika nõrgemat integreerivat omadust, mis tagab kõikide psüühiliste protsesside otstarbeka koostöö elu poolt püstitatud ülesannete täitmisel. Mida kõrgem on intelligentsuse tase, seda edukam on inimene oma elus ja töös.

3.2.4. W. Sterni andekuseteooria

Huvitava käsitluse intelligentsusest annab tuntud saksa psühholoog W. S t e r n (1871-1938). Ta defineerib intelligentsust kui indiviidi üldist võimet oma mõtlemist teadlikult uutele nõuetele suunata, kui vaimset kohanemisvõimet. Intelligentsus erineb talendist selle poolest, et talent on seotud materiaalse, intelligentsus aga formaalse jõudlusvõimega, mälust aga selle poolest, et mälu on konservatiivne, tagasi suunatud, intelligentsus aga progressiivne, ettepoole, tulevikku suunatud. Intelligentsus astub esile siis, kui indiviid ei suuda probleemi lahendada varem kasutatud ja omandatud tegevusvõtete abil. Seejuures ei pruugi aga intelligentsus väljenduda tõeliselt loomingu- lises teos, mis annab midagi uut, vaid toimingus, kus olemasolevad teadmised seostatakse lihtsalt uute tingimustega. Loominguline tegu, mis on materiaalne akt, kuulub talendi, mitte aga intelligentsuse valdkonda. Intelligentsus kui üldine omadus on lahutamatult seotud teiste tunnetusaladega (mälu, fantaasia, tajus), kuid hõlmab ka taht ja tundmusi.

W. Stern vaatleb intelligentsust inimese seesmise dispositsioonina, mis on inimtegevuse (nii füüsilise kui ka vaimse) potentsiaalseks aluseks. See dispositsioon on ebatäielik ja mitmetähenduslik. Stern eristab selles kaks eri külge: alge ja omadus. Alge on dispositsiooni sünnipärane komponent, mis elukogemuste toimel muutub omaduseks.

Intelligentsuse arengutingimused jagunevad seesmisteks ja välisteks. Seesmistele tingimustele hulka kuulub eelkõige intelligentsuse alge, mis määrab ära intelligentsuse aren-

gu maksimumpiiri. Madala intelligentsusega inimeste hulgas võib olla neid, kellel algmed ei ole küllalt välja kujunenud - need inimesed on veel n.-ö. "arenemisvõimelised". On aga ka neid, kes on saavutanud algmete maksimaalse taseme (oma arengu lae) - need on "arenemisvõimetud". Teiseks seesmiseks arengutingimuseks on vanus. Algmete väljakujunemine sõltub suurel määral east. Kõnevõime tekib teatud kindlas vanuses, samuti ka abstraktse mõtlemise võime jne. Koos eaga kasvab ka intelligentsuse jõudlustase.

Välised tingimused jagunevad samuti kahte eri rühma: õpetamis- ja miljöõtingimused. Keegi ei ole kahelnud kooli osatähtsuses vaimse jõudluse väljakujundamisel. Kuid see leiab esmajoones väljenduse materiaalses jõudluses, mida W. Stern nimetab talendiks (mitte intelligentsuseks). Kuidas on aga lugu vaimse jõudluse formaalse küljega? On selge, et kooli mõju on seda suurem, mida rohkem tegeldakse koolis iseseisva mõtlemise arendamisega. Nn. "tuupimismetodiga" võib küll tõsta laste materiaalse jõudluse vajalikule tasemele, kuid jõudluse formaalne külg jääb välja arendamata. Tähendab, nende laste intelligentsuse jääb madalamale tasemele, kui seda tegelikult võimaldaksid sünnipärased algmed.

Õpetamise kõrval on oluline koht algmete väljakujundajana ka miljööl. Miljöõ faktoritena tulevad arvesse vanemate sotsiaalne seisund, kodune vaimuelu, sõpruskond ja suhtlemine, lektüür, reisirid, suurlinna mõjud, elukoha looduslik ümbrus, kino ja teater, ka poliitilised sündmused, tänavaelamused jpm. Kõik need miljöõ faktorid võivad lapse iseseisvat mõtlemistegevust arendada või pidurdada. W. Stern arvab, et miljööl on intelligentsusealgmete intelligentsuseomadusteks kujundamisel veelgi määravam osa kui õppetööl koolis. Intelligentsuseuurijate põhiviga ongi selles, et ei tehta endale selgeks, kas teatud testülesannete täitmise jõudlus näitab õppimise või igapäevase kogemuse teel omandatud vilumust (intelligentsuseomadust) või võimet kitsamas tähenduses (alget)/Stern, 1928;11-17/.

Kuigi W. Sterni intelligentsusekäsitlus jääb üldjoontes ühe-faktori teooria valdkonda (ja seda just intelligentsuse-almge seisukohalt), tunnustab ta ka intelligentsuse eri liikide ja tüüpide olemasolu. Intelligentsuse liikideks loeb ta neid indiviidi intelligentsuse kvaliteete, mis võivad teatud ajavahemikul vahelduda. Kui aga mingi intelligentsuse liik muutub aja jooksul inimese püsivaks omaduseks, andes inimesele oma kindla värvingu, siis räägime intelligentsuse tüübist.

Intelligentsuse liikide ja tüüpide olemasolu on määratud mitte niivõrd algmete kui objektiivsete tingimuste poolt. Tähtsamateks tüüpideks on reaktiivne ja spontaanne tüüp. Reaktiivse tüübi intelligentsus väljendub selles, et inimene oskab otstarbekalt käituda, kui ta asetub uude (võõraste) situatsiooni. Sellist tüüpi inimestel on tendents vastutus-tegevuste edukaks sooritamiseks. Spontaanset tüüpi iseloomustab kalduvus intellektuaalseks tegevuseks, talle on omane iseseisev probleemide otsimine ja nende lahendamine - nn. kõrge intellektualiteet. Võib juhtuda, et spontaanse intelligentsiga inimene käitub talle pealesunnituid uutes situatsioonides palju abitumalt kui reaktiivset tüüpi inimene.

Eristatakse veel ka objektiivset ja subjektiivset tüüpi, vastavalt sellele, kas kohandumisvõime avaldub välisobjektide või iseenese suhtes. Samuti võib rääkida analüütilisest ja sünteesilisest intelligentsusest, vastavalt sellele, kas inimeste taju- ja mõtlemisprotsessides on ülekaalus detailide või terviku nägemine ja arvestamine. Mõnikord liigendatakse intelligentsust veel teoreetiliseks ja praktiliseks, vastavalt sellele, kas intelligentsus ilmneb igapäevaelu praktilises tegevuses või nähtuste olemuse ja põhjuslikkuse selgitamisel. Seejuures avaldab W. Stern kahtlust, kas teoreetiline ja praktiline intelligentsus üldse eksisteerivad intelligentsusealge tähenduses või on siin tegemist vaid ühekülgsest arenenud intellektuaalsete vilumustega. Võib-olla on professor igapäevaelu tingimustes saamatu mitte sünnipä-

raste algmete tõttu, vaid just oma ühekülgse eluviisi tõttu. / W. Stern, 1928; 2-25. /

Kriitilise hinnangu W. Sterni teooriale on andnud Saksa Demokraatliku Vabariigi psühholoog H. Böltcher. Ta seostab W. Sterni õpetuse kriitilise personalismi filosoofia konvergensiteooriaga, mis oli laialt levinud sajandi alguses. Selle teooria järgi on indiviidid ajalisel ja ruumilisel keskkonda paigutatud. Oma koha tõttu põlvkondade reas on inimene pärilikkuse resultaat, kuid asetatuna keskkonda omandab ta kogemuse kaudu uusi jooni. Pärimine ja omandamine on nagu kaks teed, kaks kiirt, mis jooksevad kokku, konvergeeruvad lõikepunktis, s.o. isiksuses.

W. Stern püüab pärimise ja omandamise vahetada kindlaks teha iga üksiku tunnuse puhul. Seega vaatleb ta metafüüsiliselt üksikuid psüühilisi funktsioone, sõltumatult psüühika terviklikust süsteemist. Konvergensimudel koonduvatest kiirtest ei võimalda kaugemale minna pärilikkuse ja kogemuse mehhaanilisest summeerimisest.

W. Sterni vaadete järgi on päritavad ainult **algmed**. Nende all ei tule aga mõelda mitte kindlaid tegevussuundi, vaid üldisi tendentse, mille spetsialiseerumine jääb individuaalse tegutsemise ja väliste mõjutuste otsustada. Algmed on ebaküpsed ja vajavad selleks, et reaalsuseks saada, täiendamist. Algmed on tuleviku ettekirjutused kindla mänguruumiga, mille ulatuses kasvatus ja miljöõ võivad aidata tegelikku arengut läbi viia. Puuduseks W. Sterni algmetekäsitluses on aga see, et ta ei taanda **algmeid** anatoomilis-füsioloogilistete iseärasustele, nagu seda tehakse nõukogude psühholoogias, vaid viib need tagasi enesealalhoiule ja enesevaldumisele kui indiviidi eksisteerimise põhieeldustele. Selline käsitlus on vitalistlik. W. Stern peab **algmeid** "seesmiseks tõukejõuks" ja vastandab need väliskeskkonnale.

W. Sterni seisukoha järgi on keskkonna ülesandeks ühendada **algmed** omadusteks. Keskkonnamõjutused jagunevad looduslikeks, kultuurilisteks ja kaasinimestest lähtuvaiks

(sotsiaalseteks). Iga mõjupiirkond toimib inimesele erinevalt, ükski neist ei oma määravat tähtsust. Seejuures ei selgita W. Stern ühiskonna osa indiviidi arengus. Nii jääb keskkonna mõiste küllalt piiratuks. Ei arvestata võimlust, et inimesed võiksid muuta keskkonda kui kasvatusfaktorit ühiskondliku korra revolutsioonilise ümberkorraldamise teel.

Oluline erinevus W. Sterni ja marksistliku psühholoogia vahel seisneb selles, et W. Sterni arvates küpseb alge väliskeskkonna mõjul valmisomadusteks ja seega nagu aheneb, marksistlik psühholoogia on aga veendunud algmete edasiarenemises. Selle tulemusena langeb W. Stern pedagoogilisse pessimismi. Tema arvates suudab pedagoogika vaid olemasolevat täiustada ja teravdada, kuid on täiesti jõuetu uue arendamisel. W. Stern ei mõista, et algmete spetsialiseerudes ja edasi arenedes tekivad kvalitatiivselt uued omadused, mis on järgmise arenguetapi lähteks / Böttcher, 1961; 73-89 /.

3.2.5. Intelligentsuse kahe-faktori teoria

Intelligentsuse käsitlus ühe spetsiifilise psüühilise nähtusena ei rahuldanud paljusid psühholooge. Igapäevaelust on teada küllalt palju fakte, kus keskpärase intelligentsusega inimene on saavutanud silmapaistvaid tulemusi mingil kitsal erialal. Samal ajal võib aga ka väga kõrge arukusetasemega inimene olla täiesti võimetu näiteks maalikunsti või muusika alal. See viis teadlased arvamusel, et üldise andekuse e. intelligentsuse kõrval on olemas veel teatud eriline, spetsiifiline intelligentsus, mis on seotud mingi konkreetse tegevusalaga. Teoreetilise põhjenduse sellisele käsitlusele andis inglise psühholoog C. Spearman (1863-1945).

Spearmani järgi on kõigis intellektuaalsetes toimingutes juhtivaks üks üldine ja ühine keskkonnafaktor - g-faktor (general factor), mille kõrval igas eritoimingus avaldab mõju ka spetsiaalne faktor - s-faktor (special factor). Viimaseid on lugematu arv. C. Spearmani arvates püsib g-faktor igal indiviidil konstantsena ja on sünnipärane ning pärilik. Üldine faktor määrab andekuse üldmäära ja selle piirid. Seda võib vaadelda kui vaimset energiat, mis avaldab mõju igas psüühilises toimingus. See nn. "jõutagavara", mis muusika-andekuses avaldub musikaalsusena, matemaatika-andekuses ülesannete lahendamise kerguses jne., on alati pärit samast allikast, kuid avaldub erinevate mehhanismide kaudu. Seega s-faktorid saavad oma energia sünnipärasest g-faktorist, kuid on ise sõltuvad miljööst ja kasvatuses. Või teisiti öeldult: inimese andekuse üldmaht on sünnipäraselt määratletud, kasvatus aga määrab selle rakendusala. Mitmekülgselt kasvatatud keskpärase andekusega inimene ei paista ühelgi alal eriti silma. Kui aga sama üldise arengutasemega inimest miljööst ja kasvatuses mõjul suunatakse tegutsema vaid ühel kitsal alal, võib ta siin saavutada silmapaistvat edu.

C. Spearmani teooria lähtekohaks on fakt, et inimeste jõudlusvõime erinevais ülesannetes avaldub korrelatsiooniseosena. Matemaatilisel teel on võimalik kontrollida, kas sellised seosed on tingitud edukuse ühest ja samast faktorist või mitte. Analüütilise geomeetria seaduste abil saab tõestada, et rühm muutujaid on üksteisest sõltuvad siis, kui nende determinant on null. Seda tõsiasja arvestades moodustab C. Spearman oma nelikvõrrandi

$$r_{ap} \cdot r_{bq} - r_{aq} \cdot r_{bp} = 0 .$$

Korrelatsioonide maatriks on järgmine:

	Vastand- test	Lünk- test	Mälu- test	Võrdlus- test	Tähelepanu- test
Vastandtest	-	0,80	0,60	0,30	0,30
Lünktest	0,80	-	0,48	0,24	0,24
Mälutest	0,60	0,48	-	0,18	0,18
Võrdlustest	0,30	0,24	0,18	-	0,09
Tähelepanutest	0,30	0,24	0,18	0,09	-

Tähistades vastandtesti, võrdlustesti, lünktesti ja tähelepanutesti vastavalt tähtedega a,b,p,q, saame valemi kujul

$$0,80 \cdot 0,09 - 0,30 \cdot 0,24 = 0.$$

Kui kõik arvasendused, mis antud tabelist saadakse (valedes kõigil võimalikel viisidel neli eri korrelatsiooni), võrrandisse kanda ja välja arvutada ja võrrand seejuures kehtib, siis näitab see, et kõikide katsete tulemused on mõjutatud (vähemalt teatud määral) ühisest faktorist - g-faktorist (vaheldumisi võetud kahe korrelatsioonikoefitsendi korrutiste vahe peab olema null).

C. Spearmanile on küll vastu vaieldud, kuid keegi pole tema väidet suutnud ümber lükata; samuti pole suudetud tema väidet ka täpsemalt tõestada / Koskenniemi, 1939; 28 - 31/. C. Spearmani õpetuses on väärtuslik see, et ta ei püüa intelligentsuse mõistet sisustada mingite jõudluste summaga, vaid vaatleb intelligentsust kui hierarhilist struktuuri, mille tipus on üldine võime - g-faktor.

3.2.6. Intelligentsuse mitme-faktori teooria

Testide omavaheliste korrelatsioonide uurimine näitas, et paljude testide rakendamise korral ei olnud kaugeltki kõik testid omavahel seotud - seosed esinesid vaid teatud testide vahel. See pani küsimärgi alla ka C. Spearmani ka-

he-faktori teooria, sest kui kõikide testide vahel ei ole seoseid, ei saa eeldada ka generaalfaktori e. üldise intelligentsuse olemasolu. Arvati, et on õigem rääkida mitte generaalfaktorist, vaid grupifaktorist. Sellest lähtudes juhtis üks C. Spearmani ideekaaslas, inglise psühholoog C. Burt juba 1917.a. tähelepanu sellele, et generaalfaktori kõrval, mille olemasolu ja tähtsust ta ei eitanud, etendavad väga tähtsat osa ka grupifaktorid, mis määravad erinevused nn. "koolitüüpi" ja praktilist tüüpi mõistuse vahel. / Teplov, 1967; 244. / C. Burti uurimus koolihinnete omavahelisest seosest näitas, et teatud ainete hinded on omavahel kõrges korrelatsioonis, teised aga mitte. Faktoranalüüsi põhjal grupeerusid õppeained järgmiselt:

- 1) aritmeetika;
- 2) käsitöö, joonistamine ja kirjutamine;
- 3) lugemise kiirus, teksti mõistmine, õigekiri;
- 4) kirjandid, ajalugu, geograafia, loodusteadus.

C. Burt tegi sellest järelduse, et intelligentsus, mis tagab edu õppetöös, ei ole mitte üks omadus, vaid koosneb neljast elementaaromadusest e. faktorist. Need faktorid vastasid korreleeruvate õppeainete gruppidele:

- 1) arvutusfaktor;
- 2) käelise tegevuse faktor;
- 3) verbaalne faktor;
- 4) arutlemise faktor.

Hiljem, 1927.a. ilmunud raamatus tunnistas ka C. Spearman grupifaktori olemasolu, kuid ei pidanud seda uurimise seisukohalt oluliseks.

Hoopis teisiti lahendas küsimuse aga ameerika psühholoog L. Thurstone (1887-1955). Ta töötas välja individuaalsete erinevuste uurimiseks spetsiaalse meetodi, mida nimetas multifaktoriaalseks meetodiks (1935). See mee-

tod lähtub oletusest, et inimeste vaimne jõudlus on taanda-
tav paljudele grupifaktoritele. Generaalfaktor ei oma üldse
tähtsust. Uurinud läbi suure hulga intelligentse teste,
leidis ta, et testülesannete lahendamise edukus ei sõltu
generaalfaktorist. Selle uurimuse põhjal tegi L. Thurstone
ühtlasi järelduse, et intelligentsus ei ole mingi üks kin-
del psüühiline omadus, vaid paljude elementaaromaduste
struktuur. Ta tõi esile kümme kindel primaarset võimet e.
faktorit. Nendest olid kõige selgemini määratletud järgmi-
sed seitse: 1) taju faktor (P); 2) ruumiline e. spetsiaal-
ne faktor (S); 3) numbriline e. arvutamise faktor (N); 4)
verbaalne e. kõne mõistmise faktor (V); 5) kõne ladususe e.
voolavuse faktor (W); 6) mälu faktor (M); 7) mõtlemise e.
arutlemise faktor (R).

Nimetatud primaarsete võimete tasemeid loeb L. Thurstone
sünnipärasteks. Primaarsed võimed võivad esineda inimestel
väga erinevates kombinatsioonides, moodustades sellistena
erinevaid intelligentsuse tüüpe. Näiteks "matemaatika tüü-
bil" peavad olema primaarsetest võimetest esikohal P-, S-,
N-, ja R-võimed. See nn. intelligentsuse 7-faktori struk-
tuur on tänapäeval küllalt levinud. Siiski räägivad viima-
sed andmed, et primaarsed faktorid pole täiesti ortogonaal-
sed, üksteisest sõltumatud.

Intelligentsuse struktuuri mõiste kujundas veelgi de-
tailsemalt välja ameerika psühholoog J. P. G u i l f o r d .
Ta eristas intellektuaalsetes aktides kolme külge. Esimene
kylg iseloomustab intellekti psüühiliste protsesside (ope-
ratsioonide) iseärasuste, teine operatsiooni resultaadi ja
kolmas sisu seisukohalt. Iga intellekti kylg on jaotatud
omakorda reaks liikideks.

I. Psüühiliste protsesside iseärasuste alusel saame
viis liiki operatsioone:

- 1) tunnetus, tajumine;
- 2) mälu, kijutusprotsessid;
- 3) divergentne mõtlemine;

- 4) konvergentne mõtlemine;
- 5) hinnangu andmine;

Divergentseks mõtlemiseks loetakse sellist mõtlemisprotsessi, mis ei pruugi ilmtingimata viia ühele, täpselt määratletud lahendusele - lahendused võivad olla mitmesugused, nagu see on loovmõtlemisele üldiselt omane (lahknev e. hajuv mõtlemine). Konvergentse mõtlemise all mõeldakse teatud kindlale järeldusele või vastusele viivat mõtlemist (koonduv mõtlemine). Nimetatud liigid vastavad umbkaudselt produktiivsele ja reproduktiivsele, aga ka konstruktiivsele ja taastundmisele toetuvale mõtlemisele.

II. Operatsioonide resultaadi järgi saame 6 liiki:

- 1) operatsioonid, mis viivad üksikjuhtude määramisele;
- 2) operatsioonid, mis viivad klasside määramisele;
- 3) operatsioonid, mis viivad suhete määramisele;
- 4) operatsioonid, mis viivad süsteemide loomisele;
- 5) operatsioonid, mis viivad transformatsioonidele;
- 6) operatsioonid, mis viivad implikatsioonidele (ennustamisele).

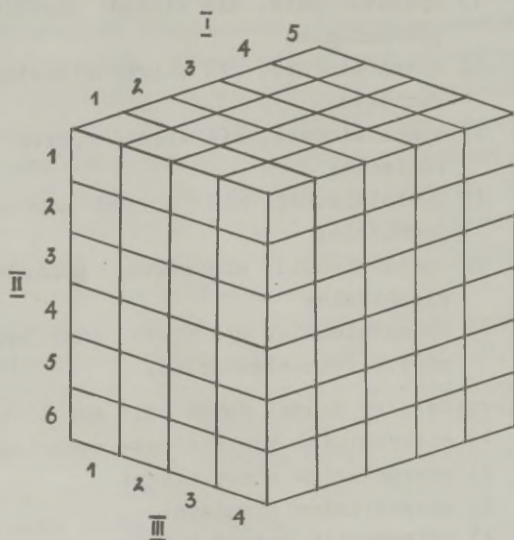
III. Operatsioonide sisu alusel saame neli eri liiki:

- 1) opereerimine konkreetsete esemetega;
- 2) opereerimine sümbolitega;
- 3) opereerimine sõnadega;
- 4) käitumuslik opereerimine.

Iga primaar- e. elemantaarvõime on määratletud kõigist kolmest aspektist (küljest). Esimene primaarvõime on tunnetusprotsess (I-1), mis toimub konkreetsete esemetega opereerimise teel (III-1) ja viib konkreetsete üksikjuhtude määramisele (II-1). Teine primaarvõime on tunnetusprotsess (I-1),

mis toimub konkreetsete esemetega opereerimise teel (III-1) ja mis viib klasside määramisele (II-2). Kui me jätkame selliselt primaarvõimete määratlemist, saame kokku 120 määratlust (5x6x4).

J. Guilford on püüdnud iga primaarvõime mõõtmiseks koostada oma spetsiaalset testi, mille tulemused ei korreleeruks teiste primaarvõimete testide tulemustega. Selliste testide koostamise õnnestumine oleks tõendiks vastava võime reaalsest eksisteerimisest. Senini on tõestatud 50 intellektifaktori olemasolu.

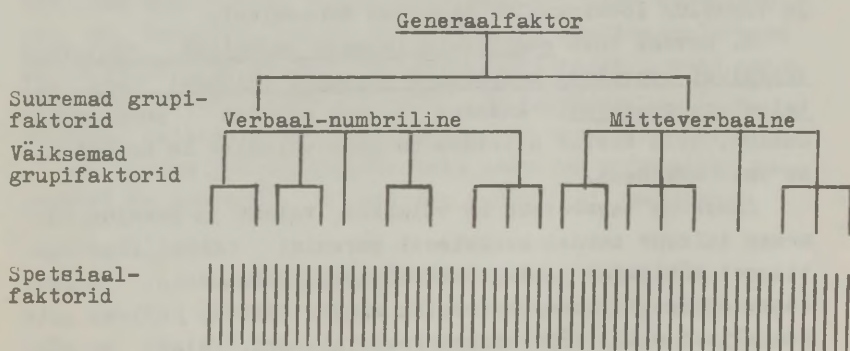

Joonis 1. Inimeste võimete kolmedimensioonilist struktuuri illustreeriv skeem.

Intelligentsuse struktuuri kujutab J. Guilford risttahukana, mis sisaldab 120 kuubikut. Iga kuubik iseloomustab ühte elementaarvõimet e. -faktorit. Selline mudel kirjeldab juba avastatud primaarvõimeid, kuid näitab ka neid võimeid, mille olemasolu pole seni veel tõestada suudetud /Guilford, 1965; 433-456/.

Intelligentsuse mitme-faktori teooria ja sellega seotud intelligentsuse struktuuri analüüs näisid alguses olevat väga perspektiivikad. Nüüd on aga selgunud, et on väga raske leida selliseid testülesandeid, mis mõõdaksid vaid ühte primaarvõimet. Ülesannete lahendamine on vähemalt teatud määral sõltuv ikkagi mingist üldisemast võimest. Seega näib, et generaalfaktori eitamine ei ole õigustatud. Tuleb eeldada nii generaalfaktori, erinevate üldisuse astmetega grupifaktorite, ja muidugi ka spetsiaalfaktorite olemasolu.

Seda fakti on arvestatud intelligentsuse struktuuri hierarhilises teoorias, mille pakub välja inglise psühholoog P. E. V e r n o n. Skemaatiliselt on võimete hierarhiline struktuur kujutatud joonisel 2 /Vernon, 1950; 22/

Joonis 2. Inimeste võimete hierarhilist struktuuri illustreeriv skeem.

Verbaalsete võimete hulka kuuluvad kõne mõistmine, kõne voolavus, sõnade meeldejätmine, sõnaliste analoogiate mõistmine, arvutamisevõime jne. Mitteverbaalsete hulka kuuluvad ruumiline kujutus, tajus, kujundiliste analoogiate mõistmine, kujunditemälu, mehaaniline taipamine jt.

3.2.7. G. Revesz'i andekuseteooria

Üldise võime e. intelligentsuse käsitlustes kasutatakse termineid "andekus" ja "võime" samatähenduslikena. G. Revesz'i teoorias on püütud nendele terminitele anda täpsustatud sisu. G. Revesz on ungari päritoluga Hollandis töötanud psühholoog (surnud 1956.a.). Tema esimesed tööd, mis ilmusid 20-ndatel aastatel, on pühendatud muusikalisele andekusele. Hiljem on ta avaldanud uurimusi pimedate kunstivõimete ja kõne tekkimise alalt. 1952.a. ilmus tema sulest monograafia "Talent ja geenius", kus ta püüab luua terviklikku teooriat võimetest ja klassifitseerida võimeid nii kvaliteedi kui ka arengutasemete alusel. Teooria loomisel kasutab ta ära kõik uurimused, mis sel alal on tehtud, alates F. Galtonist. Ta on seadnud oma töö eesmärgiks luua andekuste süstemaatika ja vaadelda loominguilise tegevuse dünaamikat.

G. Revesz loeb andekuseks inimese psüühikas peituvaid võimalusi saavutada keskmisest paremaid tulemusi ühel või teisel tegevusalal. Andekus on tema arvates sünnipärane omadus, kuid teatud piirides on seda võimalik ka harjutamise teel arendada.

Andekuse tasemeteks on võimekus, talent ja geenius. Võimekas inimene suudab keskmisest paremini täita reproduktiivset mõtlemist ja tegevust nõudvaid ülesandeid, samuti loominguiliselt interpreteerida kunstiteoseid. Selleks pole suutelised mitte kõik keskpärased inimesed. Talent on kõrgem andekuse tase. Eespool nimetatud tegevustele lisaks on selline inimene võimeline looma (produtseerima) uusi kunstiteoseid või avastama teaduslikke tõdesid. Andekuse kõige

kõrgemaks tasemeks on geenius. See erineb võimekusest ja talendist nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt. Geniaalne inimene suudab anda oma tegevusalal värvingu tervele ajastule.

G. Revesz liigitab andekust spetsiifiliseks ja kompleksseks. Selles mõttes on tema seisukohad lähedased C. Spearmani intelligentsuse kahe-faktori teooriale. Spetsiifilise andekuse alla kuuluvad matemaatiline, kunstiline (selle alaliikideks on muusikaline, kirjanduslik ning kujutava kunsti alane andekus), leiutuslik ja malemänguandekus. Kompleksseks andekuseks on filosoofiline, loodusteaduslik, lingvistiline, psühholoogiline, ajalooline, tehniline ja praktiline andekus. Viimase all mõistab Revesz võimet lahendada igapäevaelu ülesandeid (isiklike, sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste ülesannete lahendamine).

Peatähelepanu on G. Revesz pühendanud loomingulisele andekusele. Ta eristab loominguprotsessis neli faasi:

1) ettevalmistav faas - eelteadmiste omandamine ja mõtete kontsentreerimine loomingulisele ülesandele; 2) inkubatsioonifaas - loomingulisele intuitsioonile eelnev periood, kus uued mõtted ja kujundid eksisteerivad alateadvuses, nn. latentsel kujul; 3) põhifaas (intuitsioon) - ker- kivad esile uued mõtted, kujundid, printsiibid, kuid esialgu veel siiski ebaselgel kujul; 4) formuleerimisfaas - püütakse esitada selges ja optimaalses vormis mõtteid.

G. Revesz püüab iseloomustada andekuse erinevatel tasemetel ka kunstniku ja teadlase psüühilisi iseärasusi.

I. Võimekas

a) kunstnik suudab loodust tunnetada, oskab õigesti valida väljendusvahendeid, omab vajalikku tehnilist ettevalmistust, tal on arenenud harmoonia- ja proportsioonitunne;

b) teadlane oskab püstitada probleeme,

võrrelda ja õigesti valida uurimismeetodeid, oma seisukohti loogiliselt, eesmärgikindlalt ja vabalt esitada.

II. Talendikas

a) kunstnik on oma väljendusvahendites originaalne, rikka tundeeluga, suure kunstilise fantaasiaga, püüdleb optimaalsete saavutuste poole, areneb pidevalt, otsib uusi kunstilisi väljendusviise;

b) teadlane on originaalne nii probleematikas kui ka meetodikas, suudab selgelt ja laiahaardeliselt oma seisukohti esitada, toob teadusse uusi mõisteid (või muudab nende sisu), on kriitiline nii enda kui ka teiste saavutuste suhtes.

III. Geniaalne

a) kunstnik on oma loomingus täiesti sõltumatu, tal on murdmatu usk oma missioonisse; lähtudes isiklikust vaimsest maailmast, püüdleb ta terviklikkuse ja lõpetatuse poole;

b) teadlane on täiesti sõltumatu teiste saavutustest; ta on järjekindel oma meetodilistes printsiipides, loob uusi põhimõisteid; saavutused uurimistöös on laiapiirdelised.

G. Revesz'i seisukohad ühiskonna mõju kohta loomingulisele isiksusele on meie psühholoogiale vastuvõetavad. Tema arvates pidurdab ja takistab ühiskond subjekti loomingu, surudes teda olemasolevate traditsioonide, doktriinide, mõtlemisviiside ja mõistete raamidesse. Kollektiiv mõjub negatiivselt nii loominguprotsessile kui ka resultaatidele. Geenius ei väljenda ühiskonna progressiivseid ja revolutsioonilisi püüdlusi, vaid rebib end ühiskonnast lahti ja liigub ainult isiklike püüdluste ja huvide teed. Mida rohkem ta suudab end ühiskonnast isoleerida, seda roh-

kem eeldusi on tal oma geniaalsuse teostamiseks.

G. Revesz räägib kolme liiki "inimkonna tippudest" :
1) geniaalne inimene, kes eraldub ühiskonnast ja, vabastanud sellega oma loomingulised jõud, loob ühiskonna jaoks uusi väärtusi; 2) suur inimene, kes on tihedalt seotud massidega, mõistab rahva vajadusi ja ühiskonna arengusuundi ning seetõttu avaldab suurt isiklikku mõju ühiskonna arengule (Aleksander Suur, Karl Suur, Julius Caesar jt.); 3) püha inimene - religioosse suuna looja, avaldab samuti väga suurt mõju ühiskonna arengule.

Kuigi G. Revesz tunnistab, et soodsate elutingimuste korral on võimalik andekust edasi arendada, annab ta sünipärastele ja pärilikele külgedele siiski määrava tähenduse. Tema arvates on europiidsetel rassidel suuremad eeldused geniaalsuseks kui Aafrika või Aasia rassidel. Samuti arvab ta, et naised ei ole meestega andekuselt samaväärsed: mõned neist võivad küll saavutada talendi taseme, kuid neist ei saa kunagi geeniusi./ Jermolenko, 1959; 23-31./

3.3. Võimete käsitletus nõukogude psühholoogias

Nõukogude psühholoogia jõupingutused on suunatud sellele, et luua marksistlikule filosoofiale põhinevat võimeteõpetust. Võimed kui sotsiaalne nähtus ei kuulu mitte üksnes psühholoogia valdkonda, vaid selle probleemiga tegelevad ka mitmed ühiskonnateadused, nagu sotsioloogia ja filosoofia. Muidugi vaatlevad need teadused probleemi veidi teisest aspektist kui seda teeb psühholoogia. Et aga psühholoogia nagu muudki teadusharud toetub alati kõikide probleemide käsitlemisel filosoofilistele põhikontseptsioonidele (s.o. üldmetodoloogilistele lähtekohtadele), siis tutvume järgnevalt lühidalt

marksismi eelkäijate ja marksismi klassikute põhiseisukoh-
tadega võimete kohta.

3.3.1. Marksistliku filosoofia eelkäijad võimetest

Võimete probleem on esile tõstetud juba sotsialistide-
utopistide töödes. Nii näiteks T h o m a s M o r u s (1478-
1535) oma teoses "Utopia" (1516) võrdsustab võimetest me-
hed ja naised ning asetab oma ideaalriigis mõlemad samade-
le töökohtadele. S a i n t-S i m o n (1760-1825) näeb töö-
jaotuse negatiivset mõju inimesele, kuigi ei oska teha
ettepanekuid selle ületamiseks. Ta jaotab kõik elukutsed
kolme gruppi: 1) kunstialane tegevus; 2) teaduslik tege-
vus; 3) tootmistegevus. Ta leiab, et kõigil inimestel pole
võrdsel määral eeldusi võimete väljaarendamiseks kõikidel
tegevusaladel, inimene aga peab töötama oma võimetele vas-
taval alal. Selliseks tööjaotuseks vajalikud tingimused
peab looma ühiskond. Mõned sotsialistidest-utopistidest
lähevad veelgi kaugemale, rõhutades, et ühiskond peab
inimeste jaoks kujundama sellised arengu- ja kasvutingimu-
sed, et inimeste võimed oleksid igakülgsest välja arenda-
tud. R o b e r t O w e n (1771-1858) leiab, et lapsi tu-
leb õpetada nii, et nad oskaksid töötada igal alal.

Võimete probleemi tõstatas ka A. R. R a d i š t š e v
(1749-1802) oma teoses "Inimesest, tema surelikkusest ja
surematusest" (1792-1796). Ta ei tunnustanud küll utopist-
like sotsialistide seisukohta kõikide inimeste võrdsetest
võimetest, kuid leidis siiski, et "olukorrad teevad suure
mehe" / Platonov, 1972; 21-24/.

Võimete sotsiaalsele tingimusele omistab suure tähtsu-
se V. G. B e l i n s k i (1811-1848). Ta mõistis hästi
võimete ja talendi ajaloolist tingitust. Samal ajal oskas
ta õigesti näha ka võimete bioloogilist päritolu: inimeste
võimed seostas V. Belinski peaaugus toimuvate füsioloogi-

liste protsessidega / Platonov, 1972; 54. / V.G. Belinski suur teene seisneb ka selles, et ta püüdis klassifitseerida andekuse mitmesuguseid tasemeid. Ta jaotab talendi omakorda veel kolmeastmeliselt: tavaline talent, originaalne talent ja geniaalne talent. Andekus ei ole V.G. Belinski järgi mitte mingi spetsiifiline psüühiline omadus, vaid see on paljude psüühiliste omaduste kogum. Siia kuulub tugev tahe, mis võimaldab ületada takistusi, püsivad veendumused ja tugev töövõime.

Looduslik andekus kujutab endast vaid võimalust, mis sõltuvalt elutingimustest, kasvatusest ja inimesest võib olla kas aktualiseeritud või maha surutud. Samal seisukohal on N. G. Tšernõševski (1828-1889), kes leiab, et andekus on küll looduse and, kuid areneb välja töö käigus. Suur geenius on loomult andekas, kuid tema andekus areneb vaid sobivates ühiskondlikes tingimustes, mis annavad talle võimaluse vastaval alal tegutseda. / Kovaljov, Mjassištšev, 1960; 20-21/.

3.3.2. Marksismi-leninismi klassikud võimetest

Marksismi klassikud on paljudes oma töödes iseloomustanud võimeid kui ühiskondlikku nähtust. K. Marx on oma "Kapitalis" andnud klassikalise töövõime definitsiooni: "Tööjõu ehk töövõime all me mõistame füüsilist ja vaimset võimete kogumit, mis on olemas inimese organismis, tema elavas isiksuses, ja mida ta paneb tegevusse iga kord, kui ta toodab mitmesuguseid tarbimisväärtusi." /Marx, 1953; 150/

K. Marx näitab ka, kuidas erinevad tööoperatsioonid esitavad inimestele erinevaid nõudeid. Ühel juhul on tarvis palju füüsilist jõudu, teisel juhul osavust, kolmandal tähelepanu jne., kuid üks ja sama indiid ei valda kõiki neid omadusi võrdsel määral. Seega eristab K. Marx füüsilisi ja vaimseid võimeid. Oma varasemates töödes on ta rääkinud ka "looduslike ja omandatud võimete hierarhiast",

kusjuures esimesed on otseselt seotud inimese kui "loodusliku olendiga". "Kapitalis" näitab K. Marx, kuidas loodulikud individuaalsed omadused loovad sobiva pinna tööjaotusele ja manufaktuuride tekkimisele. Teiselt poolt aga just manufaktuur hakkab inimese võimeid arendama ühekülgsest. Täiskasvanud inimeste võimete erinevus ei ole mitte niivõrd tööjaotuse põhjus kui selle tagajärg. Oma 1844.a. majanduslik-filosoofilistes käsikirjades märgib K. Marx, et filosoofi ja pakikandja erinevused - annete ja mõistuse alal - ei ole oma loomult pooltki nii suured kui erinevused õuekoera ja hurda vahel, hurda ja linnukoera vahel, linnukoera ja karjakoera vahel. / Marx, Engels, 1956;612./

Siit nähtubki, et inimeste võimete erinevused on kujunenud välja põhiliselt tööjaotuse tõttu, on tingitud ühiskondlikest suhetest. Et loomupärased anded saaksid täielikult välja areneda, on vajalik eraomandusel põhinev ühiskonnakord ümber kujundada.

Artiklis "Kuidas organiseerida võistlust?" kirjutab V. I. Lenin: "Sotsialism ei sumbuta võistlust, vaid, vastupidi, loob esmakordseid võimalused selle tõeliselt laiaks rakendamiseks, tõeliselt massilises ulatuses, asetades tööliste tõelised hulgad sellise töö areenile, kus nad võivad iseennast ilmutada, arendada oma võimeid, avastada talente, kelle allikaks on rahvas ja keda kapitalism on kurmanud, rõhunud, tuhandete ja miljonite kaupa lämmatanud." /Lenin, 1962; 195./

V.L. Lenin rõhutas J. M. Sverdlovi mälestusele pühendatud kõnes (18.märtsil 1919.a.), et talendid sünnivad revolutsioonis. Meenutades J.M. Sverdlovi isiksuse individuaalsust, annab V.I. Lenin üldistatud pildi organisaatorivõimetest. Organisaatorlikku talenti iseloomustab andumus revolutsioonile, inimeste mõistmine, kokkukuuluvustunne massidega, oskus masse suunata, praktilise kainuse ja julguse optimaalne kooskõla jne. Kõik need omadused kujunevad välja revolutsioonilises praktikas ning neid on võimalik

ja vajalik sihipäraselt kasvatada.

Kuid seejuures ei tule mingil juhul arvata, et kõiki inimesi on võimalik vaimsetelt võimetelt ükskõik kui hea miljöö ja kasvatuse tingimustes samaväärseteks, võrdseteks muuta. Ühes oma varasemas artiklis "Liberaalne professor võrdsusest" (1914), märgib V.L. Lenin: "Lühidalt öeldes: kui sotsialistid räägivad võrdsusest, nad mõistavad selle all alati ühiskondlikku võrdsust, ühiskondliku korra võrdsust, mitte mingil moel aga üksikute füüsiliste ja vaimsete võimete võrdsust." / Lenin, 1961; 361-364. /

Kokkuvõtte V.I. Lenini vaadetest võimete küsimustes teeb K.K. Platonov. Ta märgib, et V.I. Lenin arendas edasi K. Marxi seisukohti isiksuse sünnipärase ja omandatud omaduste ühtsusest, millest on tingitud mistahes tegevuse kvaliteet. Lugeses inimesi oma võimetelt ebavõrdseteks, seab ta sotsialismi ülesandeks avastada talente ja neid igakülgselt välja arendada. V.I. Lenin ei lahuta võimeid isiksusest ja tegevusest. Võimete näeb ta neid isiksuse omadusi, mis kõige selgemini tulevad esile vastavates tegevustes. Seejuures vaatleb V.I. Lenin võimete ja isiksuse probleemi nii psühholoogilisest kui ka sotsioloogilisest aspektist. / Platonov, 1972; 31./

3.3.3. Võimed ja andekus B.M. Teplovi käsitluses

B. M. T e p l o v (1896-1965) on alates 1940. aastast esinenud võimete küsimustes korduvalt artiklite ja uurimustega. Ta on tutvustanud artiklites oma põhikontseptsiooni ja nendest lähtudes viinud läbi ulatusliku uurimuse muusikaliste võimete kohta (doktoritöö 1941.a.).

B.M. Teplov märgib ühes oma artiklis (1941), et ta ei püüa luua üldist andekuse teooriat. Ta arvab, et uurimus-

te hulk sel alal on veel liiga väike laiemaks teoreetiliseks üldistuseks, ja leiab, et edasiste uurimuste jaoks on tarvis täpsustada mõistete sisu, mida kasutatakse andekuse psühholoogias.

Kõige põhilisemaks mõisteks on B.M. Teplovi järgi "võime". Võimel on olemas kolm tunnust, mis eristavad seda teistest mõistetest. Esiteks, võimete all mõistetakse individuaal-psühholoogilisi iseärasusi, mis eristavad ühte inimest teisest. Teiseks, võimete hulka ei kuulu mitte kõik individuaal-psühholoogilised omadused, vaid ainult need, mis on seotud ühe või mitme tegevuse sooritamise edukusega. Selliseid omadusi, nagu äkilisus, lonakus, aeglus, mis on kahtlematult individuaalsed iseärasused, ei loeta tavaliselt võimete hulka, sest need ei ole tegevuste eduka sooritamise tingimused. /A.G. Kovaljov ja V.M. Mjassištšev teevad selle kohta täiesti õigustatud märkuse, et põhimõtteliselt on väide õige, kuid toodud näited on ebaõnnestunud, sest nimetatud individuaalsed omadused mõjutavad vägagi paljude tegevuste edukust (Kovaljov, Mjassištšev; 1960; 44). / Kolmandaks, võimed ei ole taandatavau inimeste poolt elu jooksul omandatud teadmistele, vilumustele ja oskustele. Sageli juhtub, et pedagoog ei ole rahul oma õpilase tööga, kuigi selle õpilase teadmised pole väiksemad kaasõpilaste omast. Oma rahulolematust motiveerib pedagoog sellega, et nimetatud õpilane ei tööta küllaldaselt: hea töö juures võiks õpilane saavutada paremaid tulemusi. Siit näeme, et võimete all mõistetakse selliseid individuaalseid iseärasusi, mis soodustavad teadmiste ja vilumuste omandamise kergust ja kiirust, kuid ei ole teadmised ja vilumused ise. / Teplov, 1961; 10-11. / Väga mitmed nõukogude psühholoogid on võtnud võimete määratlemise aluseks just need kolm tunnust.

B.M. Teplov analüüsib ameerika psühholoogias kasutatavaid mõisteid ability ja capacity, lähtudes C. Spearmani definitsioonist. Selle järgi capacity tähendab sünnipärrast võimalust, terminit ability aga kasutatakse vastava

kapatsiteedi kasutamise oskuse tähistamiseks. Kumbki mõiste ei vasta B.M. Teplovi arvates tema võimetemõistele. "Sünnipärased võimed võivad olla ainult anatoomilis-füsioloogilised iseärasused, s.t. algmed, mis on võimete arengu aluseks, võimed ise on aga alati arengu resultaat." B.M. Teplov näitab, et mõnikord segatakse ära mõisted "sünnipärane" ja "pärilik". "Sünnipärane alge" pole mitte mingil juhul samane mõistega "pärilik alge".

Võimed on oma olemuselt dünaamilised, nad eksisteerivad ainult liikumises ja arengus. Psühholoogilises mõttes ei saa rääkida võimetest, mis on inimese arengu aluseks, samuti ei saa rääkida ka täiesti väljakujunenud võimetest. B.M. Teplov vaidleb vastu W. Sterni seisukohale, mille järgi sünnipäraste algmete ja miljöö ning kasvatus mõjul kujunevad välja teatud omadused, mis määravad tegevuse edukuse ühel või teisel alal. Siin ei arvestata võimete pidevat arengut tegevuse enda käigus. Tegelikult ei saa võime tekkida ega eksisteerida väljaspool mingit konkreetset tegevust. Ekslik on mõelda, et enne on võime ja sellele järgneb vastav tegevus. Asi ei ole mitte ainult selles, et võimed ilmevad tegevuses, vaid ka selles, et nad ka luuakse tegevuses.

Inimese psüühika väga tähtsaks omaduseks peab B.M. Teplov eriti seda, et ühtesid omadusi on võimalik kompenseerida teistega. Näitena on toodud absoluutne muusikaline kuulmine, mida väga edukalt kompenseerib suhteline kuulmine. Võimed ei eksisteeri mitte sõltumatult üksteise kõrval, vaid iga võime kvaliteet ja muutumine sõltub suurel määral teiste võimete olemasolust ja arenguastmest.

Andekust loeb B.M. Teplov üldisemaks ja sünteetilisemaks mõisteks. Andekus on võimete omapärane kvalitatiivne kogum, millest sõltub selle või teise tegevuse sooritamise edukus. Seega pole õige rääkida andekusest üldse, vaid ainult andekusest mingis konkreetses tegevuses. Andekuse mõiste kaotab oma mõtte, kui seda vaadeldakse bioloogilise

kateooriana. Üldise andekuse mõistmine sõltub sellest, millise väärtuse me omistame konkreetsele tegevusele ja mida me peame vastava tegevuse puhul edukuseks. Teatud ajaloolistel perioodidel loevad inimesed üldiseks andekuseks ainult kunstilise tegevuse edukust. Teistel perioodidel nähakse üldist andekust ainult teaduslikus mõtlemises. Viimane andekusekäsitlus oli omane ka XX sajandi alguse Saksa psühholoogiale. See viiski üldise andekuse samastamisele üldise intelligent-
susega.

Nõukogude Liidus ei tenta vahet "madalate" ja "kõrgete" tegevuste vahel. See toob kaasa ka muutuse andekuse käsitluses. Ei peeta õigeks vaadelda andekust ainult kvantitatiivsest aspektist - mil määral on see või teine inimene andekas. Andekuse probleem on ennekõike kvaliteedi probleem - mis alal või mis liiki andekusega on ühe või teise inimese puhul tegemist. / Teplov, 1961, 9-23. /

A.G. Kovaljov ja V.N. Mjassištšev juhivad tähelepanu mõnedele B.M. Teplovi õpetuses esinevatele vastuolulisustele. Teplov eraldab selgelt võimed oskustest ja vilumustest, luges esimesi vaid oskuste ja vilumuste kujunemise kerguse ja kiiruse tingimusteks, teisel aga väidab, et tegevuse eduka sooritamise aluseks on mitmete võimete kogum, andekus kui isiksuse uus kvalitatiivne omadus. Nii muutuvad võimete ja andekuse mõisted raskesti eristatavaks. / Kovaljov, Mjassištšev; 1960, 44-45. / Hiljem on B.M. Teplov andekuse mõistet korrigeerinud: "Andekuseks nimetatakse inimese nende algmete kogumit, mis on võimete arenemise looduslikuks eelduseks. Algmete hulgas on suurim tähtsus neil tunnustel, mis põhinevad kõrgema närvitegevuse tüübi erinevusele: erutus- ja pidurdusprotsesside tugevusele, tasakaalule ja liikuvusele. Seetõttu on inimese andekus kõige tihedamas seoses tema sün-
nipärase kõrgema närvitegevuse tüübiga." / Teplov, 1951; 173 /

Vastuolu tekib ka võimete kompensatsiooni küsimuses. Kui võimeid ei tohi samastada oskuste ja vilumustega, siis ei saa rääkida ka võimete kompensatsioonist võimete poolt, vaid võimete kompensatsioonist oskuste ja vilumuste poolt. Lisaks

võivad mitmeid puudujääke võimetes kompenseerida paljud karakterijooned, näiteks püsivus, visadus, kohusetundlikkus jt. A.G. Kovaljov ja V.N. Mjassištšev juhivad tähelepanu samuti mõiste "võimed" ebatäpsele määratlusele. Kui võimed ei ole algmed ja ei ole ka teadmised, oskused ega vilumused, siis tekib küsimus, mis nad on. B.M. Teplov väidab, et võimed on arengu produkt, kuid mis asi areneb, selle jätab ta ütlemata. Võiks arvata, et arenevad algmed, B.M. Teplovi käsitluses on aga algmed anatoomilis-füsioloogilised nähtused ja need ei saa arengu käigus muutuda psühholoogilisteks nähtusteks. Raske on seletada ka neid juhte, kus võimed ilmnevad lastel juba väga noores eas ja ilma pedagoogilise mõjutuseta. B.M. Teplovi järgi kujunevad võimed välja arengu käigus, siin aga ilmnevad võimed enne arengut. Tähendab, algmed võivad ilmned võimena ka ilma arenguta. / Kovaljov, Mjassištšev 1960; 45-47. /

3.3.4. S.L. Rubinsteini seisukohad võimete küsimuses

S. L. R u b i n s t e i n (1889-1960) on avaldanud oma põhiseisukohad teoses "Üldpsühholoogia alused" (esimene trükk 1940). Ta loeb võimeid mitmesuguste tegevuste sooritamise eelduseks. Omakorda võimete eelduseks on aga algmed, mille all mõeldakse peamiselt inimese närvisüsteemi anatoomilis-füsioloogilisi iseärasusi. Inimeste looduslikud erinevused ei tulene mitte võimetest, vaid algmetest. Algmed on väga mitmetähenduslikud, võivad areneda erinevates suundades. Seega ei ole võimed mitte algmete funktsiooniks, vaid algmete arengu funktsiooniks, areng aga sõltub elutingimustest ja kasvatusesest.

S.L. Rubinstein oskab näha võimete ja oskuste vahelist seost. Võimed ja oskused pole küll identsed,

kuid nad on üksteisega kõige tihedamalt seotud. Ühelt poolt eeldavad teadmised, vilumused ja oskused võimed, teiselt poolt aga on nad ka võimete kujunemise tingimuseks. Igasugune teadmiste, oskuste ja vilumuste kujundamine on samaaegselt ka võimete arendamine. Mitmed võimed eristavad inimesi teistest elusolenditest, kuid samal ajal on need võimed ise inimese ajaloolise arengu produkt. Erinevatel ajaloorenguastmetel on võimetal erinev sisu. Võimete areng sõltub tootmisjõudude ja -suhete kui baasi ja sellele vastava pealisehituse arengust. Seoses inimeste töö arenguga kujunevad inimestel ka uued võimed. /Rubinstein, 1960; 756-791./

1958.a. kirjutatud artiklis S.L. Rubinstein arendab ja täpsustab oma seisukohti. Ta seostab võimete küsimuse arengu probleemiga. Võimeteõpetuses loeb ta kõige tähtsamaks võimete arengu determinatsiooni probleemi. Sünnipäraste võimete teooria tunnustab ainult seesmist determinatsiooni. Välise determinatsiooni ühekülgne tunnustamine viib aga võimete mehhanistlikule käsitlusele ja võimete samastamisele oskuste ja vilumustega. S.L. Rubinstein seostab võimete käsitluse oma determinatsiooniprintsiibiga - psüühika on determineeritud objektiivse keskkonna poolt subjekti vahendusel. Selline käsitlus rõhutab võimete sünnipärasuse ja omandamise vastastikust seost, seega ka algmete ja tegevuse seost võimete kujunemisel. Samuti väidab ta, et teatud teadmiste ja tegevuse viiside omandamise eelduseks, seesmiseks tingimuseks on vaimse arengu, vaimsete võimete teatud tase, teadmiste omandamine aga viib seesmistele tingimustele paranemisele, uute teadmiste ja oskuste omandamisele kõrgemal tasemel. Võimete areng toimub spiraalselt: võimaluste realiseerimine, mida pakub võime ühel tasemel, avab uued võimalused võimete edasiseks arenguks kõrgemal tasemel. Inimese andekus on määratud uute võimaluste diapasooni poolt.

Rubinsteini järgi on võimete vaatlemisel tähtis tunda võimete koosseisu, struktuuri. Iga võime koosseisu kuulu-

vad mitmed operatsioonid või tegevuse viisid, mille abil see tegevus sooritatakse. Ükski võime ei ole aktuaalne, reaalne, kui ta ei ole seotud vastavate operatsioonidega. Võimekuse mõõduks ei ole seega mitte psüühilised protsessid, mille kaudu neid operatsioone juhitakse, vaid nende protsesside kvaliteet. S.L. Rubinstein püstitab hüpoteesi, et erinevate vaimsete võimete üldiseks komponendiks on analüüsi (aga seega ka sünteesi) ja üldistamise protsesside kvaliteet. Näiteks keelelistele ja matemaatilistele võimetele on ühine üldistamine, kuid ühel juhul on jutt fonetiliste ja grammatiliste seoste üldistamisest, teisel juhul aga kvantitatiivsete ja järjestusseoste üldistamisest. Sellepärast, vaatamata sellele, et üldistamine on kõikide vaimsete võimete üldiseks komponendiks, võib üks ja sama inimene vallata erinevaid võimeid erinevatel aladel.

Inimese võimete üle otsustatakse tavaliselt tema tegevuse produktiivsuse järgi. Elus näeme aga sageli inimesi, kes on ilmselt andekad, kuid pole oma tegevuses kuigi produktiivsed. Samal ajal näeme vähem andekaid inimesi, kes on palju produktiivsemad. Selle vastuolu põhjuseks võib olla nõrgalt väljatöötatud operatsioonide süsteem, aga ka karakteroloogilised ja emotsionaaltahvelised omadused, mis vähendavad hästi arenenud analüüsi ja üldistamise protsesside mõju. Seejuures tuleb aga silmas pidada, et tegevuse produktiivsus, efektiivsus ei määra veel inimese seesmisi võimalusi, tema võimeid. Järelikult ei saa nõustuda nende välismaa psühholoogide seisukohtadega, kes püüavad määrata intelligentust, s.t. inimeste vaimsete võimete taset testide abil. Testid määravad teatavate vaimsete tegevuste (mitmesuguste ülesannete lahendamine) produktiivsust, tarvis oleks aga mõõta mõtlemisprotsesse, mis viivad produktiivsete resultaateni. / Rubinstein, 1973, 220-231. /

S.L. Rubinsteinile on iseloomulik võimete ja andekuse kui üldise võime taandamine mõtlemisprotsesside kvaliteedile. See on oma loomult ühe või teise tegevuse eduka sooritamise eeldus, potentsiaal. Aktuaalne võime eeldab aga selle kõrval veel vajalike operatsioonide valdamist (need omandatakse tavaliselt koolis õppimise teel - matemaatilised tehted; käänamine, pööramine; grammatikareeglid ja nende rakendamine jne.) ja mitmesuguseid karakteriomadusi, nagu püsivus, tähelepanelikkus, huvi, kohusetunne jt.

Võimete avaldumiseks vajalikud operatsioonid (sisuliselt on need teadmised, oskused ja vilumused) ning karakteriomadused pole küll võimete komponendid, kuid võimete realiseerumise hädavajalikud tingimused. Operatsioonide omandamise käigus täiustub ja paraneb ka võimete tuum - analüüsi-sünthese ja üldistamise kvaliteet. Kuigi analüüsi- ja sünteesivõime on seostatud konkreetsete aladega, on seda võimalik oskusliku suunamise ja juhtimise teel üle kanda ka teistele aladele. See tähendab, et spetsiaalsete võimete arendamine arendab ka üldist võimet, andekust. Andekuse kõrgemaks astmeks on talent ja geenius.

3.3.5. Võimete käsitus N.S. Leites järgi

Kolmandaks silmapaistvaks võimete uurijaks Nõukogude Liidus on N.S. Leites, kel on valminud vastaval alal nii kandidaadi- kui ka doktoritöö. Tema sulest on ilmunud artikleid, ta on kirjutanud võimete kohta peatüki õpikule ja lisaks veel kaks monograafiat: "Vaimsest andekusest" (1960) ja "Vaimsed võimed ja vanus" (1971).

N.S. Leites näitab, et tavaliselt loetakse üldisteks võimeteks eelkõige mõistuse omadusi, mis annab õiguse neid nimetada üldisteks vaimseteks võimeteks. Oma uuri-

muste põhjal teeb aga N.S. Leites järelduse, et võimed sõltuvad oluliselt ka tahtelistest ja emotsionaalsetest iseärasustest ja selle tõttu ei tule rääkida mitte üldistest vaimsetest, vaid lihtsalt üldistest võimetest. Üldiste võimete kogumit nimetab ta üldiseks andekuseks. /Leites, 1971; 3. /Erinevus S.L. Rubinsteini vaadetest seisneb selles, et N.S. Leites laiendab üldiste võimete mõistet mõtlemise põhiomaduste - analüüsi-sünteesi ja üldistamise alalt - isiksuse teiste omaduste sfääri.

Oma uurimuse lähtealuseks võtab N.S. Leites B.M. Teplovi kontseptsiooni kaks põhiideed: 1) võimed eksisteerivad ainult liikumises ja arengus; 2) võimed varieeruvad indiviididel mitte ainult kvantiteedilt, vaid ka kvaliteedilt (ja seda on tarvis just eriti uurida). /Leites, 1971; 7. /Nende ideede realiseerimine sunnib N.S. Leitest võtma teravalt negatiivset hoiakut testimetodi vastu. Intelligentse ühefaktori teooriast lähtuvad uurimused tegelevad vaid üldise andekuse tasemete määramisega, kuid ei püüa vaadelda intelligentse kvalitatiivse erinevuse probleeme. N.S. Leites laiendab selle etteheite mõnevõrra õigustamatult kogu välistamiseks võimetepsühholoogiale, milles põhilise meetodina kasutatakse teste. Tegelikult me teame, et intelligentse mitme-faktori teooriast lähtuvad uurimused tegelevad peamiselt intelligentse profiilide, s.t. kvalitatiivse omapära määramisega.

Testimeetodile vastandab N.S. Leites vaatlusmeetodi selle sõna kõige laiemas tähenduses. Siia kuulub peale otsese vaatluse ka vestlus uuritava isikuga kontakti loomise teel ja katseisiku arenguloo selgitamine. Igakülgne vaatlus ja vaatlusandmete psühholoogiline analüüs on N.S. Leites arvates ainuõige meetod võimete uurimisel. /Leites, 1971; 224-237. /

N.S. Leites esimene töö seisnes kolme erakordselt kõrge vaimse arengu tasemega koolipoisi uurimises. Uurimus viidi läbi igakülgse vaatluse meetodiga, mis võimeldas laste intellektuaalse külje (vaimse andekuse) vaatlust teostada

üldisel karakteroloogilisel foonil. Töö näitas, et andekate laste iseärasuseks, nende põhiliseks psühholoogiliseks omaduseks on vajadus (vaimse) töö järele. Autor leiab, et kalduvus tööle on andekuse faktoriks mitte ainult väljapaistvate, vaid kõikide inimeste juures /Leites, 1960(28); 1960(27); 80%. See N.S. Leitese seisukoht oli vägagi vastuvõetav ajal, millal tunnustati ebaõiget teesi " Ei ole halbu õpilasi, on vaid halvad õpetajad!" /Platonov, 1972; 34-35./ Tänapäeval tekitab "töökalduvuse" lugemine üldise võime põhifaktoriks küllalt palju kahtlusi. Sellele seisukohale vaidlevad vastu ka A.G. Kovaljov ja V.M. Mjassištšev, kes leiavad, te töökus ei ole sugugi andekuse tunnus, laisad inimesed pole alati andetud, samuti ei ole ka töökad inimesed alati andekad /Kovaljov, Mjassištšev, 1960; 51-52/.

Hilisemas uurimuses N.S. Leites muudab ja täpsustab oma seisukohti. Ta analüüsib vaimse arengu ja võimete vastastikust seost. On selge, et proportsionaalselt vanusega toimub ka vaimse arengu taseme kasv. See kasv ei ole aga kõikidel lastel ühetaoline - samaealised lapsed võivad vaimselt arengult oluliselt erineda. See erinevus ei saa olla tingitud teadmiste ja vaimsete operatsioonide hulgast, mida õpilane valdab. Ilmselt peab olema tihe seesmine lähedus vaimse arengu taseme ja võimete vahel.

Vaimse arengu taseme mõiste on N.S. Leitesel väga lähedane N.A. Mentšinskaja poolt süstemaatilisel ja mitmekülgsest väljatöötatud õpetatavuse mõistega. Õpetatavuse põhinäitajaks on A.N. Mentšinskaja järgi koolitöös edasijõudmise kiirus, kergesti õpetatavad on aga just need õpilased, kelle vaimse arengu tase on kõrge. Seos nende mõistete vahel on seega ilmne, kuigi nad ei kattu: vaimne areng progresseerub vaimse kasvuga, õpetatavus aga mitte. Noorem eas, s.t. vaimse arengu madalamal astmel on õpetamine -õppimine mõnel alal palju edukam (näiteks kõne õppimine 2-5. eluaastani) kui vanemas eas. N.S. Leites arvates on mitmesuguste võimeteilmingute seos eaga kõige üldisem ja

tähtsam vaimse arengu seaduspärasus. See annab õiguse rääkida võimete ealistest eeldustest ehk andekuse ealistest faktorist .

Õpetatavuse tase sõltub seega suurel määral vanusest ega võimalda prognoosida õpilase edukust vastaval alal - õpetatavus on N.S. Leitese järgi ennekõike ealine, vähem aga individuaalne joon. Samal ajal on õpetatavus õppimisvõime väljenduseks ja sellisena on ta rohkem seotud spetsiaalsete võimetega kui üldise võimega (on selge, et kui laps on kergesti õpetatav käsitöö tunnis, siis ei pruugi ta seda olla keeletundides). Siit järeldab N.S. Leites, et ei vaimse arengu tase ega ka vaimse arengu kiirus, samuti nagu õpetatavuski ole samastatavad üldiste võimetega. Nende omaduste kõrval on igal indiviidil ka vanuseastmest ja vaimse arengu tasemest sõltumatud individuaalsed omadused, mis määravad käitumise omapära ja edu kõikidel elualadel, neid võib nimetada üldisteks võimeteks.

Psühhofüsioloogiline lähenenime tegevuse uurimisele võimaldab osutada väga üldistele, tõeliselt universaalsele tegevuse sooritamise seesmistele tingimustele - aktiivsusele ja eneseregulatsioonile. Need kaks isiksuse omadust ongi kõige tähtsamateks ja üldisemateks eeldusteks vaimsetele võimetele. /Leites, 1971; 237-260./ Seega taandab N.S. Leites üldise võime vaimsele aktiivsusele ja eneseregulatsioonile. Need mõisted on täpsemad ja kutsuvad esile vähem vastuväiteid kui varem kasutatud mõiste "kalduvus tööle".

3.3.6. K.K. Platonovi seisukohad võimetest

K.K. P l a t o n o v on tegelnud võimete praktilise uurimisega tööstuses ja lennuväes juba kolmekümnendate aastate algusest peale. Oma uurimustes lähtub ta S.L. Ru-

binsteini seisukohtadest. Pikaajalise praktilise töö tulemusena on ta välja töötanud küllaltki originaalse isiksuse struktuuri ja võimete käsitlese ("Võimete probleemid", 1972).

K.K. Platonov jaotab isiksuse neljaks allstruktuuriks: esimesse kuuluvad isiksuse suundus, suhtumised ja moraalsed jooned; teise teadmised, oskused, vilumused ja harjumused, mis on omandatud isiklike kogemuste ja õppimise teel; kolmandasse psüühiliste protsesside ehk psüühiliste funktsioonide individuaalsed iseärasused; neljandasse temperamendi või inimese kõrgema närvitegevuse tüpoloogilised alused /Platonov, 1972; 79-81/. Nagu näeme, ei loe K.K. Platonov karakterit ja võimeid isiksuse omaette allstruktuurideks; ta nimetab karakterit ja võimeid väljaspool isiksuse allstruktuure seisvaiks isiksuse põhikvaliteetideks. Karakterijoonteks võivad olla mistahes isiksuse jooned, kui neil on isiksuse kvaliteeti määrav tähendus: võime, mis esineb talendi tasemel, saab karakteri tähenduse. Võimed kui isiksuse omadused võivad kuuluda isiksuse kõiki nelja allstruktuuri. Seejuures peegeldavad nad aga allstruktuuridele vastavaid tegevusi. Iga isiksuse omadus, selle hulgas ka karakteriomadus, kui ta on seotud mingi tegevusega (avaldub tegevuses või aitab sellele kaasa), on selle tegevuse võime või vähemalt selle võime üks element. Ei ole mingit põhjust eraldada võimeid kui spetsiifilist nähtust "üldistest psühholoogilistest tingimustest, mis on vajalikud tegevuse edukaks sooritamiseks", nagu seda teeb V.A. Krutetski /Platonov, 1972; 88/.

Lendurivõime struktuuri kuuluvad K.K. Platonovi järgi järgmised isiksuse omadused: temperamendi iseärasused, milles ilmnevad närviotsesside jõud, liikuvus ja tasakaalustatus; huvi lenduritöö vastu, püüdlus oma meisterlikkust täiustada; püsivus, otsustavus, julgus; võimalus suvaliselt, kas või lühikeseks ajaks oluliselt tõsta oma tegevuse produktiivsust; emotsionaalne püsivus; initsiatiiv-

sus, enesekriitilisus; tähelepanu jaotuvus, kiire ümberlülitamine ja püsivus; keeruliste mootorsete reaktsioonide täpsus ja kiirus, sensomotoorne koordineerimine; liigutuste koordineerimine ja osavus; mootorsete vilumuste kujunemine ja ümberõppimise kergus / Platonov, 1972;89/.

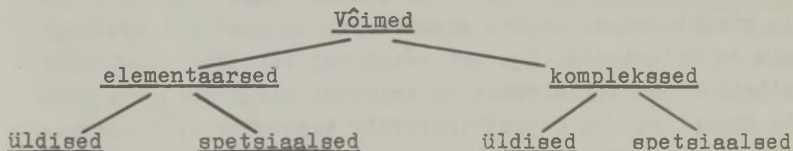
Võimete mõiste selgitamiseks kasutab K.K. Platonov vastandamist mittevõimed. Terminit "võimed" tuleb kasutada juhul, kui jutt on headest võimetest, terminit "mittevõimed" aga siis, kui jutt on halbade võimetest. Viimasel juhul isiksuse struktuur ei soodusta teatud liiki tegevuste omandamist ja edukat täitmist. See tähendab isiksuse mittevastavust teatud tegevusele. Kui inimene on sunnitud töötama alal, kus ta on võimetu, siis ta teeb pidevalt vigu ja ei ole endaga rahul.

Nii karakter kui ka võimed, koos vaadatuna, on kindla struktuuriga. Selles struktuuris on oma allstruktuurid ja -elemendid. Iga eri võime kui võimete struktuuri allstruktuur või element on isiksuse mingi joon või joonte grupp, mis on seotud vastavate tegevustega. Seejuures ei ole aga mitte iga isiksusejoon antud tegevuse võimeks. Selles mõttes on võimete seos isiksusega täiesti sarnane karakteri ja isiksuse vahelise seosega. Erinevus on vaid selles, et karakter ilmneb paljudes tegevuse liikides, võimed on seotud aga rangelt määratletud tegevuse liigiga. Teiseks erinevuseks on see, et karakteri struktuurile on omane terviklikkus ja suhteline püsivus, võimete struktuur on aga ülimalt dünaamiline ja mõned tema komponendid kompenseerivad teisi.

K.K. Platonov teeb vahet potentsiaalsete ja aktuaalsete võimete vahel, kuid annab nendele mõistetele S.L. Rubinsteiniga võrreldes erineva sisu. Potentsiaalsed võimed on sellised isiksuse omadused, mis veel ei ole lülitunud vastava tegevuse struktuuri, kuid neid on võimalik sinna suunata. Potentsiaalsete võimete kogum ongi see isiksuse omadus, mida N.A. Mentšinskaja nimetab õpetatavuseks.

Struktuurne ja isiksuse omadustele toetuv lähenemine psüühilistele nähtustele sunnib K.K. Platonovi arvates võimeid liigitama kompleksseteks ja elementaarseteks, nagu seda tegi möödunud sajandi alguses F. Benecke / Platonov, 1972; 94 /. Keeruline tegevus nõuab isiksuselt kompleksseid võimeid, lihtne tegevus aga elementaarseid. Kui püüda silmas elementaarseid võimeid, tuleks kasutada terminit ainsuses - mõtlemisvõime, tähelapanuvõime, tahe kui võime jne. -, komplekssete võimete puhul aga peaks kasutama sama terminit mitmuses - muusikalised võimed, lendurivõimed jne.

Psühholoogilisest aspektist võib K.K. Platonovi järgi võimete kogu mitmekesisust kujutada järgmises klassifitseerivas skeemis.

Elementaarsed üldised võimed on seotud peegelduse vormide omadustega, mis on omased kõikidele inimestele, kuid igaühele erineval moel ja määral. Siia kuuluvad näiteks sügavusnägemine, otsustamisvõime, fantaasia, emotsionaalne mälu jne.

Elementaarsed spetsiaalsed võimed on isiksuse eriomadused, mis kujunevad välja vastavate psüühiliste protsesside individuaalomapärase üldistamise alusel. Sellisteks võimeteks on näiteks kaalutlevus, lahkus, julgus, emotsionaalne ja motoorne püsivus jne.

Komplekssed üldised võimed on näiteks üldised töö-, suhtlemis-, kõne- ja õppimisvõimed, organisatori-, moraalsed, õiguslikud jne. võimed. kõik need võimed on ühel või teisel määral omased kõikidele inimestele.

Komplekssed spetsiaalsed on professionaalsed ja mitmesugused muud kindla tegevusega seotud võimed.

K.K. Platonovi arvates ei ole õige rääkida spetsiifilisest võimete struktuurist, vaid teatud tegevusega seotud isiksuse omaduste struktuurist. Oma seisukohti nimetab Platonov "isiksuse ja võimete dünaamilis-funktsionaalse struktuuri kontseptsiooniks" / Platonov, 1972; 75-101 /.

Kuigi K.K. Platonovi seisukohad ei ole üldtunnustatud ja paljud autorid (V.S. Merlin, L.I. Antsõferova jt) vaidlevad tema kontseptsioonile vastu, tuleb siiski kõrgelt hinnata tema püüt süstemaatiliselt ja selgelt keerulisi nähtusi käsitleda. Näib, et K.K. Platonovi kontseptsioon loob väga head eeldused võimete uurimiseks sobiva metoodika leidmiseks.

KASUTATUD KIRJANDUS

- A c h, N. Über den Willensakt und das Temperament. Leipzig, 1910.
- B ö t t c h e r, H.R. Die Konvergenztheorie William Ste-
rus. - Beitrage zum Begabungsproblem.
Berlin, 1961.
- B ö t t c h e r, H.R. Der INR-Fragebogen. - Probleme und
Ergebnisse der Psychologie, 1968, Nr. 23.
- C r o n b a c h, L. Essentials of psychological testing.
Second ed. New York, 1960.
- E i s l e r, R. Wörterbuch der philosophischen Begriffe.
Berlin, 1930.
- E y s e n c k, H.J. Neurose, Kontitutione und Persönlichkeit. - Zeitschrift für Psychologie, 1966,
B.172, H.3-4.
- E y s e n c k, H.J., R a c h m a n, S. Neurosen. Ursachen
und Heilmethoden. Berlin, 1967.
- H e i n o n e n, V. Differentiaali-psykologia. Jyväskylä,
1964.
- H e i s s, R. Psychologische Diagnostik.- Handbuch der
Psychologie in 12 Bänden. Göttingen, 1963.
- K o s k e n n i e m i, M. Intelligentsuse uurimise mee-
todid. Tln., 1939.
- L e l l e p, K. Kehaehitus ja iseloom. - "Elav Teadus",
1932, nr. 7.
- L e v i t o v, N. Õpetajate karakteroloogiline uurimine
Prantsusmaal. - "Nõukogude Kool", 1971,
nr.3.
- M a r x, K. Kapital. Poliitilise ökonomia kriitika.
Esimene köide. I raamat: Kapitali tootmi-
se protsess. Tln., 1953.

- P a v l o v, I. Valitud teosed. Tln., 1955.
- S a n f o r d, F.H. Psychology. California, 1962.
- S t e r n, W. Die Intelligenz der Kinder und Jungent-lichen. 4. Aufl. Leipzig, 1928.
- S t ö h r, A. Psychologie. Tatsachen, Problemen und Hypothesen. Wien, 1922.
- Т е р л о в, В.М. Psühholõgia õpperaamat keskkoolile . Tln, 1951.
- Т е р м а н. L.M. The Measurement of Intelligence. New York, 1916.
- V e r o n, P.E. The structure of human abilities. 2.ed. London, New York, 1961.
- Г и л ф о р д Дж. Три стороны интеллекта. - Психология мышления.М.,1965, стр. 433-456.
- Г р е й Д.А. Сила нервной системы, интроверсия-экстраверсия, условные рефлексy и реакция активации.- Вопросы психологии, 1968, №3, стр. 77-89.
- З а р у д н а я А.А. Психология. Минск, 1970.
- Г у б к о А.Т. Группы крови и типы нервной системы.-Третий Всесоюзный съезд общества психологов СССР.Т.І.М., 1968, стр.357-358.
- К о в а л е в А.Г.,М я с и щ е в В.Н. Психические особенности человека. Т.І. Характер. Изд. Ленинградского ун-та, 1957.
- К о в а л е в А.Г.,М я с и щ е в В.Н. Психологические особенности человека. Т.ІІ.Способности. Изд. Ленинградского ун-та, 1960.
- К о в а л е в А.Г. Психология личности. М., 1965.
- К р у т е ц к и й В.А. Психология математических способностей школьников.М., 1968.
- Л е б е д и н с к и й М.С.,М я с и щ е в В.Н.Введение в медицинскую психологию.М., 1966.

- Левитов Н.Д. Психология характера. М., 1969.
- Лейтес Н.С. Об умственной оларенности. М., 1960.
- Лейтес Н.С. Индивидуальные различия в способностях. — Психологическая наука в СССР. Т. II. М., 1960.
- Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. М., 1971.
- Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. Т. 38. М., 1962.
- Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. Т. 35. М., 1962.
- Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. Т. 24. М., 1961.
- Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956.
- Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М., 1964.
- Небылицын В.Д. Основные свойства нервной системы человека. М., 1966.
- Небылицын В.Д. Факториальная структура интеллекта. Обзор американских работ. — Вопросы психологии, 1961, №2.
- Петровский А.В. История советской психологии. М., 1967.
- Петровский А.В. (ред.). Общая психология. Учебник для педагогических институтов. М., 1970.
- Платонов К.К. Проблемы способностей. М., 1972.

- Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1973, стр. 220-235.
- Теплов Б.М. Исследование свойств нервной системы как путь к изучению индивидуально-психологических различий.- Психологическая наука в СССР. Т. II. М., 1960.
- Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М., 1961.
- Теплов Б.М. Новые данные по изучению свойств нервной системы человека.- Типологические особенности высшей нервной деятельности человека. Т. III. М., 1963.
- Фуллье А. Темперамент и характер. М., 1896.
- Ярмоленко А.В. Об одной попытке построения теории способности. (Г. Ревеш, Талант и гений, 1952).- Ученые записки ЛГУ, №265. Серия философских наук, вып. 16. Л., 1959.
- Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1966.

S i s u k o r d

Eessõna	3
<u>1. Temperament</u>	5
✓ <u>1.1.</u> Humoraal-endokriinne ja somaatiline temperamendi käsitus	5
1.1.1. Ülevaade välismaistest teooriatest	5
✓ 1.1.2. Temperamendi käsitus nõukogude psühholoogias 20-ndatel aastatel	13
<u>1.2.</u> Psüühika iseärasustest lähtuvad temperamendi kä- sitlused	15
✓ 1.2.1. Emotsioonidest lähtuv temperamendi käsitus ..	15
1.2.2. Tahteaktist lähtuv temperamendi käsitus	16
1.2.3. Temperamendi eristamine vastavalt tegevuse lii- kidele	18
1.2.4. Prantsuse psühholoogi T. Ribot' tüpologia ...	19
✓ <u>1.3.</u> Temperamendi neurodünaamiline käsitus	21
✓ 1.3.1. D.P. Pavlovi õpetus närvisüsteemi tüüpidest ..	21
1.3.2. H.J. Eysencki õpetus isiksuse dimensiooni- dest	22
1.3.3. Rigiidsus temperamendijoonena	29
1.3.4. Närvisüsteemi omadused, nende määramise meeto- did ja indikaatorid	30
✓ 1.3.5. Närvisüsteemi omadused ja temperament	34
1.3.6. Temperamendi uurimise meetodid	35

2. Karakter 43

3. Notwend 84